

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Pethő Hunor	
Aranyosrákos népeisége a 19. században	479
Oláh Sándor	
Párhuzamos különidejűségek? Faluvalóság és irodalom Erdélyben	501
Czire Szabolcs	
Az „új szemléletmód” a Pál-kutatásban	518

SZÓSZÉK – ŰRASZTALA – SZERTARTÁSOK

Józsa István Lajos	
Közösségből katedrálist	531
Koppándi Botond Péter	
Istenország és a művészkedő egyletek	538
Máté Ernő	
Isten munkatársai	544
Czire Szabolcs	
Szünagó. Az összegyűjtés evangéliumi szolgálata	548
Molnár Imola	
Emlékezzünk!	556

KÖNYVSZEMLE

Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture, Volume IV, Continental Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics, eds. John Christian Laursen, Richard H. Popkin, Dordrecht–Boston–London, 2001, Kluwer Academic Publishers (International Archives of the History of Ideas, 176)
(Túri Tamás) 560

Halottunk 570

Kivonatok 571

TANULMÁNYOK

Pethő Hunor¹

Aranyosrákos népessége a 19. században²

Tanulmányomban egy kisebb unitárius felekezetű település, Aranyosrákos 19. századi népesedési adatait mutatom be. Aranyosrákos Kolozs megye déli határának közelében terül el, Várfalva község része. Az Aranyos folyótól délre terül el, annak harmadik teraszán, és átszeli a Rákos-patak, melynek vízgyűjtő medencéje a Székelykőtől és Hidastól az Aranyosig terjed. Az Erdélyi Szigethegység keleti oldalán lévő Borrévi-szoros közelében fekszik. Légvonalban a Tordai-hasadék és a Torockó melletti Székelykő között félúton található Várfalva és Aranyosrákos.

A két falu 1966. évi egyesítése után a település hivatalosan Várfalva, románul Moldovenesti-ként tartják számon. A falu alapítása – Aranyosszék más településeihez hasonlóan – a II. András elrendelte Kézdi környéki székelyek betelepítéséhez vezethető vissza,³ de az adománylevelekben ennek ellenére sem 1291-ben, sem pedig 1313-ban nem szerepel a falu.⁴ Előneve, hasonlóképpen több aranyosszéki településhez, az Aranyos folyóra utal, nevét pedig Orbán Balázs szerint a Csíkrákosról idetelepültek egykori lakhelyéről, valószínűbb azon-

¹ PETHŐ Hunor (1992, Aranyosrákos) levéltáros, kutató. A Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Karán 2011–2014 között levéltárosi alapképzésen, majd 2014–2016 között a Kulturális örökség kutatása és hasznosítása magiszteri képzésen vett részt. Jelen tanulmány a 2014-ben megvédett magiszteri dolgozatának átdolgozott változata.

² E helyen is köszönetet szeretnék mondani mindazoknak, akik a tanulmány megírásában segítettek munkámat, útbaigazítottak. Köszönöm tehát dr. Pál Judit szakmai vezetőtanárnak, dr. Sipos Gábor és Molnár Lehet levéltárosoknak, Fodor Attila néprajzkutatónak, az RNLKMI munkatársainak, és mindazoknak akiket itt név szerint nem említettem.

³ Lásd bővebben: BENKŐ Elek, *A középkori Székelyföld I*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Régészeti Intézet, 2012, 394.

⁴ ORBÁN Balázs, *Aranyosszék havasalji része = Uő, A Székelyföld leírása*, Pest, Panda és Frohna, 1868. <http://mek.oszk.hu/04800/04804/html/202.html> (letöltve: 2014. május 15.)

ban, hogy a Rákos patakról kapta. Először 1357-ben Rakus, később 1524-ben Rákos néven jelenik meg a forrásokban.⁵ 1876-ig Aranyosszékhez, majd a trianoni békeszerződésig Torda-Aranyos vármegye torockói járásához tartozott. A két világháború között Kolozs megye e délnyugati települése Torda municípiumnak volt alárendelve.

A magyar nemzetiségű, unitárius vallású közösségre vonatkozó anyakönyvi bejegyzéseket kutatva, feldolgozva és azokat elemezve kaptuk a következőkben bemutatott eredményeket. Ez azért is fontos, mert erre a kutatástípusra kevés példát találunk a térségre vonatkozóan,⁶ másrészt a tanulmány nemcsak kimondottan a történeti demográfia kutatóinak szakmai köre fele irányul, általa a tágabb közönség is betekintést nyerhet a falu népesedési viszonyaiba.

A történeti demográfia kutatási módszereit alkalmazva – amely egy múltbeli népesség szerkezetének, népesedési folyamatainak és ezek társadalmi-gazdasági kölcsönhatásainak főként kvantitatív eszközökkel folytatott tudományos vizsgálata – kívánom ismertetni a település 19. századi népességtörténetét, demográfiai mutatóit. A témaválasztáskor többek közt azt is figyelembe vettem, hogy erre a kutatástípusra kevés példa van, nemcsak erdélyi, hanem magyarországi viszonylatban is, ezért tanulmányommal ezek számát is gyarapítani szeretném. A történeti demográfiát – a demográfia tudományán belül – az különbözteti meg a többi kutatási területtől, hogy vizsgálatai egy régebbi népességre, vagy éppenséggel egy „a távolabbi múltban elindult folyamatra vonatkoznak”⁷. Más tudományokhoz (történelem, gazdaságtörténet, hadtudomány, kultúra, de biológia, orvostudomány vagy éppenséggel filozófia) való kötődése miatt a történeti demográfiát egy köztes tudománynak tekintjük, amelyet a természet- és a társadalomtudományok fognak közre.⁸ Ugyanakkor a történeti demográfia módszereinek lendületes fejlődése és elterjedése miatt megállapítható, hogy kevés olyan ága van a társadalomkutatásnak, amely pár évtized alatt ilyen mértékben gyarapította volna eszköztárát. A történeti demográfia forrásait képezik mind a

⁵ Coriolan SUCIU, *Dicționarul istoric al localităților din Transilvania*, II. București, 1968, 240.

⁶ Lásd: PAKOT Levente, *Szentegyházásfalú népessége, 1728–1914 = Történeti demográfiai évkönyv*, szerk. FARAGÓ Tamás, ÓRI Péter, Budapest, KSH NKI, 2003, 237–270.; MAKLUCZ Attila, *Népmozgalmi folyamatok egy bihari településen (Szentjobb) = Történeti demográfiai évkönyv*, szerk. FARAGÓ Tamás, ÓRI Péter, Budapest, KSH NKI, 2005, 221–235.

⁷ FARAGÓ Tamás, *Történeti demográfia = Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, Budapest, Osiris, 2003, 302.

⁸ *Uo.*

népszámlálások, mind a népmozgalmi adatokat rögzítő anyakönyvek. A demográfiai adatokat a polgári házasságkötés, valamint az állami anyakönyvezés elterjedésig kizárólagosan az egyházak rögzítették. Az egyházi anyakönyvezés elterjedése a 14. század végére tehető a római katolikus itáliai területeken. Ezt követően a klerikus jellegű anyakönyvezés a századok folyamán folyamatosan terjedt el Kelet-Európában is. Az anyakönyvezés Erdélyben is hasonló módon, először a katolikus egyházban, később a protestáns egyházakban terjedt el és vált általánossá a 18. század folyamán.

A történeti demográfia historiográfiája az 1950-es években terjedt el. Az azelőtti kutatások csak a települések lakosságszámának alakulásával foglalkoztak, a népesség szerkezetével és népmozgalmi folyamatok alakulásával nem foglalkoztak.

Tanulmányomban a történeti demográfia módszereivel elemzem a település unitárius népességét; elsősorban a termékenységre, házasodásra és a halandóságra vonatkozó feljegyzéseket dolgoztam fel. Fő forrásaim a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságán, illetve az Aranyosrákosi Unitárius Egyházközség levéltárában található anyakönyvek voltak. Az anyakönyvi bejegyzések (házasságkötések, születések és halálozások) nem nominatív módszerrel való elemzésével összeállítottam a népességre vonatkozó adatsorokat 1768 és 1913 között. 1768–1785 között keresztelési feljegyzések születtek, majd 1799-től házasságra, keresztelésre és temetésre is vonatkoznak az adatok.⁹

Az egyházközségről

A település középkori népességének felekezete római katolikus volt. A reformációt követően és annak következtében a lakosok az unitárius – akkor még antitrinitáriusnak nevezett – vallást vették fel, amelyet azóta is megtartottak.

„Várfalva anyaegyházközség volt, és az aranyosrákosi leányegyházközséggel egy templommal bírt, egy papot tartottak, iskolájuk és temetőjük is közös volt. Sok kérés után azonban 1629. július 3-án az ádámosi zsinat megengedte ezen eklézsiák különválását, és a várfalvi, valamint rákosi pap között megosztotta az évi 60 forint fizetést.”¹⁰

⁹ A módszerről lásd: ANDORKA Rudolf, *A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei*, Budapest, Központi Statisztikai Hivatal–Népességtudományi Kutatóintézet, 1988 (Történeti Demográfiái Füzetek 4).

¹⁰ *Protocollum Generale Consistorium 1629–1736. I.* MUEGyLt = KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház Története II.*, Kolozsvár, MUE, 2009, 368.

Az aranyosrákosi unitárius egyházközség tehát a 17. század első negyedében jött létre, Radécus Bálint püspöksége alatt.¹¹ Erre egyrészt azért volt szükségük, mert a papi, kántori és tanítói járulékokat hasonló arányban kérték a rákosiaktól, habár ott a lélekszám kisebb volt és kevesebben is jártak iskolába. Gombási János tanulmányában megemlíti, hogy a szájhagyomány szerint a falu földrajzi szétszórtsága és távolsága Várfalvától vezetett az elváláshoz.¹² Az említett zsinaton a két falut képviselő küldöttség saját érdekeit védte, de mivel a rákosiak fenntartották, hogy képesek saját papot és kántort tartani, így a zsinat végérvényesen kimondta az aranyosrákosi egyházközség létrejöttét.

A zsinati határozatot tett követte, és a lakosok nekiláttak templomot, papi és kántori lakást építeni. Az építkezések adományokból történtek, amit a közmunka egészített ki. A torony déli oldalán elhelyezett kőtábla ma is jelzi, hogy 1652-ben az egyházközség saját költségén építette, vagyis akkor fejezték be. Ugyanebben az évben osztották el véglegesen a két egyházközség különböző javait, birtokait.¹³ Az első templomról kevés a fennmaradt adatunk: „1661-ben Ali pasa pusztításakor a templom a faluval együtt a lángok martaléka lett”¹⁴. A torony keleti oldalán levő megmaradt vakolat mutatja ennek magasságát. A másodikat, amely már magasabb volt, 1793-ban fejezték be, ekkor még zindelyfedéllel ellátva. Az akkori építkezés előzményeként tekinthetünk arra a püspöki vizitációra, amely még 1742-ben újítási munkálatokat rendelt el. Kelemen Lajos a következőképpen idézi ezt: „Aranyosrákos ‘742. januárus 12. Imponáltatik az ecc(lési)-

¹¹ GOMBÁSI János, *Az Aranyosrákosi Unitárius Egyházközség története*, 1957, Aranyosrákosi Unitárius Egyházközség Levéltára, (a következőkben: AUEL), kézirat, 8.

¹² A falu akkoriban a mostanitól délkelet irányba, Eger, Tomál és Bakmnyas helyeken terült el, amelyek többnyire ma már nem lakott területek. Ezek közül az Egernek nevezett falurész maradt meg, amely a Gombási-féle leírásban a falu legrégebbi területeként szerepel („monda után”). „A szájhagyomány még azt is tartja”, hogy a lakosok másik része a tatárjárás idején költözött a mai helyre az Ebrézháza/Obrutháza nevezetű határrészről – az ún. Köveslejtőtől keletre –, amit azért tekinthetünk hitelesnek, mert azt a helyet ma is Ebrézsnek nevezik.

¹³ Az eltelt 32 évben az egyházi vezetőség nem tudta véglegesen elrendezni az osztozkodási gondokat, de az 1652. december 30-án Beke Dániel püspök (1636–1661 között) által keltezett levél véglegesen leszögezte az osztozkodási arányokat, hogy az addig kialakult a faluk lakosai közötti rossz viszony valamennyire megjavult. Ugyanebben a püspöki levélben rendelkeznek arról is, hogy a várfali templom kisebb harangját a rákosiak megkaphassák.

¹⁴ Lásd: PETHŐ István, *Az Aranyos-Rákosi Unitárius Egyházközség története. Pályamunka*, Kolozsvár, 1926, kézirat, AUEL, 7.

ának, hogy templom, papság, mesterség háza körül való ruinákat megépítsék.”¹⁵ Ennek következtében az egyházközség tagjai nekifogtak az épületek felújításához, valamint a templom kibővítéséhez¹⁶, amit Sándor József kőművesre bízta.¹⁷ A templom jelenlegi tornyát 1819-ben építették magasabbra¹⁸, és ekkor fedték először bádoglemezzel. Ez alkalommal emlékeztető írást helyeztek a torony gombjába, amelyre az 1886-os újításkor bukkantak rá.¹⁹ Gombási János tanulmányában kifejti, hogy a tanítói, kántori és lelkészi lakások már a 17. század végén bizonyosan megvoltak, amit Kelemen Lajos tudósítása alapján két levél tartalmával bizonyít.²⁰

Az eddigiekből is kiderült, hogy az egyházközség hívei rendszeresen karbantartották és megújították az egyházi épületeket. Ezen alkalmakról híradást a püspöki vizitációs jegyzőkönyvek adtak.²¹ A főbb építkezések a következő években voltak Aranyosrákoson: 1652-ben a torony, 1767-ben a szószék, 1793-ban nagyobb és erősebb templomépület, 1820-ban magasabb torony (amely ma is áll) és más javítások, 1841-ben a templom körüli kőkerítés, 1847-ben és 1886-ban újítások stb. Az 1818–1820-as felújításra egy vers is keletkezett, melyet Fodor Attila közölt, s amely egy, a templom melletti fenyvesben levő fenyőfáról, és annak meghatározó szerepéről szól:

„Hogy ezen Torony északi oldala mellett 80 Esztendők alatt egy Fennyőfa 8 ölekre fel nevedvén, ezen Torony építtetésére le vágattatott, és ennek Árbotz-

fájává tétettetett, melyen ilyen Irás olvastatik:

Nyoltzvan Esztendőig e’ Torony Bástyája – Nyoltz öltre nevelt fel mint élettem Dajkája –

De az Ezernyoltzszáz Tizenkilentz tájja – Le metzett, s’ így lettem Tornyom Árbutzfája.

Kies árnyékaért ekkor megfizettem, Mikor Nevelőmnek Nevelője lettem –

¹⁵ KELEMEN Lajos, *Legrégibb adataink unitárius templomainkról püspöki egyházvizsgálati jegyzőkönyveinkben 1789-ig*, KerMagy, 3–4(1922), 171.

¹⁶ „...akkora templomot, melynek világa hosszában 10 öl, szélessége 4 öl, magassága a fundamentumon kívül 3 öl legyen.” BIRÓ Barna, *Az aranyosrákosi unitárius egyházközség története. Lelkészképesítő vizsgatanulmány*, Aranyosrákos, 1969, kézirat, 7. (lelőhely: A Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár)

¹⁷ Uo.

¹⁸ „...ezen torony [...] kőfala két német ölellyel fellyebb emeltetett és Pléh fedéllel megfedtetett”. FODOR Attila, *Egy aranyosrákosi toronygombirat*, KerMagy 1(2012), 77.

¹⁹ A toronygombirat szövegét lásd: uo., 71–81.

²⁰ GOMBÁSI, i. m., 1957, 15.

²¹ *Aranyosrákosi Unitárius Egyházközség vizitációs jegyzőkönyve (1755–1833)*, AUDEL.

Éltemben ha többre nem nevelkedhettem – Holtom után sokkal feljebb emelkedtem.”²²

A vizitációs jegyzőkönyvek a hívek mindennapi életéről is gyakran beszámoltak, de tartalmuk mindig kapcsolódott a vallásossághoz vagy a templombajáráshoz. Volt olyan feljegyzés, amely szerint a közösség nagyobb családjainak a templomi ülésrend körül kialakult rivalizálását rendezték, de olyannal is találkozunk, amelyben pénzbírságot írtak elő a templomkerülőknek. Továbbá információkat kapunk a tanulók helyzetéről, és arról, hogy hány fiú és hány lány tanult az iskolában, de panaszokra is van példa, amint azt az 1834-es látogatás alkalmával feljegyezték. Akkor arra panaszkodtak, hogy a járulékok rendszeres fizetésének ellenére a tordai gimnáziumban a tanulókat ún. közmunkára küldték („házak meszelésével s több effélékkel” bízták meg). A jegyzőkönyvbe rendszeresen feljegyezték az egyházi birtokok (erdők, szántók, kaszálók) állapotát, a tanítás menetét, valamint a nyári tanításról szóló határozatokat, de arra is van példa, hogy egy szomszéd falusi asszony gyermektartási járulékot követelt egy rákosi férfitől.²³

Ami az Aranyosrákoston szolgált lelkészeket illeti, az 1683. évig nincsen vonatkozó adatunk, ezt követően időbeni sorrendben a következő lelkészek szolgáltak a gyülekezetben: Újfalvi András, Karácsonyfalvi Ferenc, Hévízi János, Derzsi Mihály, Szentmihályfalvi Péter/István, Serester János, Ekárt János, Lukács György, Ádámosi Ferenc 1768-ig.²⁴ Az 1768-ban beiktatott lelkész és az őt követők is már anyakönyvet vezettek – legalábbis korábbi anyakönyv nem maradt fenn –, ezért velük részletesebben az alábbiakban foglalkozunk.

Adataink forrásai, az anyakönyvek

A demográfiai kutatások alapvető forrásait képezik az egyházi anyakönyvek, főleg a régebbi időkből, amikor állami népösszeírásokat nem készítettek, és az állami anyakönyvvezetés (1895) nem volt még elrendelve.

A digitalizált anyakönyveket táblázatban összesítettük. Ezen munka hosszú időt vett igénybe, ugyanis helyenként nagyon nehezen lehetett kiolvasni a megsérült írást, másrészt az egyház ekkor még nem rendelt el egységes anyakönyv-

²² FODOR, *Egy aranyosrákosi...*, i. m., 80.

²³ GOMBÁSI, *Az aranyosrákosi...*, i. m., 65.

²⁴ *Az Aranyosrákoston szolgált lelkészek nevei* = LŐRINCZI Károly, *Az Aranyosrákosi Unitárius Egyházközség története 1629 és 2000 között*, 2001, kézirat, 6.

vezetési formát, így a lelkészek a maguk tudása, elképzelései szerint iktatták az adatokat.

Az anyakönyvek a lelkészek váltakozásával együtt változnak. Egyes lelkészek bővebb információval egészítették ki bejegyzéseiket, míg mások nem tartottak fontosnak mindent beírni egy adott személyről. 1768-nál régebbi feljegyzések nem maradtak ránk, de elképzelhető, hogy már azelőtt is vezették a házassági, kereszteleési és temetési anyakönyveket vagy készítettek valamilyen feljegyzéseket. Erdélyben különben nagyjából ettől az időszaktól maradtak fenn tömegesen anyakönyvek.

Ettől az évtől is csupán a kereszteleési adatok maradtak fenn, amelyek – a falu lakosságához képest – csekély születésszámról tanúskodnak (1768–1780 között összesen 58 kereszteleés volt), elképzelhető tehát, hogy nem jegyezték be minden születést. Amint azt fennebb is említettük, ezt az anyakönyvet Buzogány Mózes akkori lelkész vezette. Az anyakönyv vezetése is tanúskodik arról, hogy a lelkészek hogyan váltották egymást, ugyanis 1780-tól már egy új pap szolgál az egyházközségben. Nem tudjuk, hogy a következő lelkészek vezettek volna anyakönyvet, 1799-ig nincsen erre vonatkozó adatunk. A 19 év alatt két lelkész is megfordult Aranyosrákoson, sepsiszentkirályi Vida Mihály (szolgált 1780–1788 között, aki II. József rendeletére összeírta a település gazdáit és cselédeit)²⁵ és Ferenczi Mihály (1788–1799).²⁶

A tanulmányban tárgyalt nagyrészt 19. századi bejegyzéseket összesen 9 lelkész vezette, amelyek formai és tartalmi szempontból a lelkészek igényességét is tükrözik. A lelkészek kronológiai sorrendben a következők voltak: alsószentmihályfalvi Balla József (1799–1815), aki elkezdte az első teljes tartalmú (házassodás, kereszteleés, temetés) anyakönyvet, Ferenczi Mihály (1815–1832, ő írta 1819-ben a fennebb már említett *Emlékeztető írást*, amelyet a templom javításakor a toronygomba helyeztek), homoródalmási Czike András (1832–1835), árkosi Bihari Sámuel (1835–1849), aranyosrákosi Biró András (1849–1868), valamint aranyosrákosi Létay Máté (1868–1919).

1869-ig az anyakönyvekbe egyszerű módon írtrák be a családokat illető adatokat. 1869-től azonban Létay Máté lelkész új anyakönyvet készített, amelyet rovatolt, így az információk is bővültek. Összehasonlítva más egyházak anyakönyvezési szokásaival, Rákoson kézzel készített táblázatokat használtak és használnak mind a mai napig (a jelenlegi anyakönyveket 1922-ben kezdték el vezetni).²⁷

²⁵ GOMBÁSI, *Az aranyosrákosi...*, i. m., 26.

²⁶ LŐRINCZI, i. m., 6.

²⁷ Pl. a református egyház nyomtatott anyakönyveket készített a 19. század közepétől.

Aranyosrákos demográfiai mutatói

Házasodás

A feljegyzésekben az adatokat a kor szokásának megfelelően mondatokban és nem rovatolva jegyezték. Az anyakönyvben a következő adatok szerepelnek: időpont (év, nap és hónap), a vőlegény neve és a menyasszony neve; ha nem helybeli valamelyik házaspár, akkor származási helyét is feltüntették. A feljegyzés nyelve latin és magyar, az időpontok latinus formában szerepelnek (pl. 3tia 9bris, vagyis szeptember 3.). A század elején a tanúk nevének, a házasulók vallásának (ha nem unitárius), családi állapotának feljegyzésével is találkozunk, amelyek 1833 után általánossá váltak. Példaként a házassági bejegyzésekre idézem az 1833. év első bejegyzését (a nevek rövidítve szerepelnek): „1833dik Esztendőben Házassági szövetségre léptenek a következők: 1ma Kövendi G. M. anno 48 és Ar. Rákosi B. S. anno 28, mind ketten unitáriusok, diebus 9a 16ta et 23 Xbris Anni 1832 proclamattak, és 14ta Januarii Anni 1833 declarattak vagy fassiot tettek az erőltetés nem létéről B. J. és ifj. Cs. S. Regiusok előtt.”²⁸

A házasságkötéseket az aranyosrákosi lelkész 1799-től kezdődően vezette, pontosabban mondva akkortól maradtak fenn erre vonatkozó bejegyzések. Ekkor összesen egy augusztus 6-i, meg két december 26-i házasságkötést jegyzett be, melyek közül az egyik házastárs a szomszédos Várfalváról származott. Az 1799 és 1913 közötti időszakban 592 házasságot kötöttek Aranyosrákoson (lásd a mellékletben az 1. grafikont az évenkénti házasságok alakulásáról), melyből 156 alkalommal (26,3%) történt újránházasodás (özvegy vagy elvált személyek). E számokat összevetve arra a következtetésre jutunk, hogy az aranyosrákosi unitárius fiatalok a 114 év alatt 436 házasságot kötöttek (73,6%). A házaspárok között 33 esetben (5,5%) találkozunk reformátusokkal, illetve 10 alkalommal (1,6%) katolikusokkal is, melyeknél a bejegyzések megemlítik az unitárius vallás felvételét, tehát az aranyosrákosiak vallásilag egy erősen endogám közösség voltak (más vallású házastársak – katolikus és református – aránya 7,1%). 33 alkalommal (5,5%) találkozunk az „újparaszt” megnevezésű házastársakkal, melyet Mária Terézia és II. József cigányrendeleteiben használtak – ezzel szerették volna elősegíteni a cigányok polgárosodását. Ami a házaspárok családi állapotát illeti, természetesen a legnagyobb számarányban a hajadonok és a nőtlen ifjúlegények voltak.

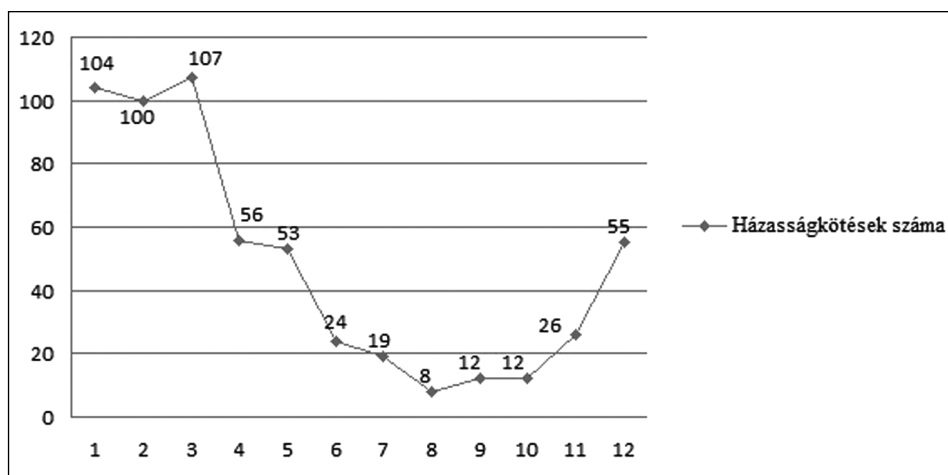
Az évi ingadozás jelentős: a bejegyzések szerint a legkevesebb, egy házasság 1801 és 1808-ban; a legtöbb, 13 pedig 1879 és 1885-ben. Ezek az arányok enyhén befolyásolták a következő év vagy évek születésszámának alakulását is. Az évi átlagos házasságkötések száma.

²⁸ AUÉL, *Házassági jegyzőkönyv*, 1833.

Az egybekelések havi megoszlását megfigyelve megállapítottuk, hogy a legtöbb házassodást az év első három hónapjában kötötték (576 esetben sikerült beazonosítani az egybekelés időpontját, így ez esetben a hónapok tisztázatlansága miatt 16 házassági bejegyzéssel kevesebb került feldolgozásra), amint az a II. táblázatból is kiderül. Mivel az unitárius vallásban nincsen böjti időszak, a farsang körüli hónapokban házasodtak a legtöbben, ugyanis ekkor nem volt annyi mezőgazdasági munka, mint a tavaszi-nyári hónapokban. A három hónap házasságszámának összege enyhén meghaladja az összes házasságkötés felét (53,9%). Ezen egybekelések férfi tagjainak foglalkozása túlnyomó részben a mezőgazdasághoz, földműveléshez kötődött. A november–decemberi egybekelések számának növekedése ugyancsak a település agrár jellegére utal, és a mezei munkák csökkenésével magyarázható, mert ekkor lejárt a betakarodás ideje, az emberek már csak az otthoni csűrökben munkálkodtak. A növekedés márciusig tart, ekkor a legmagasabb a házasságkötések aránya (107 egybekelés a 114 év alatt). Ez a számarány áprilisban csaknem az azelőtti hónap fele, és folyamatosan csökken a nyár közepéig. A legkevesebb házasságot augusztusban kötötték (1,3%), nyilván a nyári mezőgazdasági munkák miatt. Az augusztusi értéket ugyanakkor az a tény is magyarázza, hogy akkor olyanok házasodtak, akik nem mezőgazdasággal foglalkoztak, és volt idejük mulatozásra (pl. egy kereskedő, illetve egy zenész férfi).

Év/hónap	Jan.	Febr.	Márc.	Ápr.	Máj.	Jún.	Júl.	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Dec.
1799–1913	104	100	107	56	53	24	19	8	12	12	26	55

I. A házasságkötések számának havi megoszlása Aranyosrákoson (1799–1913)

I. A házasságkötések havi ingadozása Aranyosrákoson (1799–1913)

Települési endogámia és exogámia

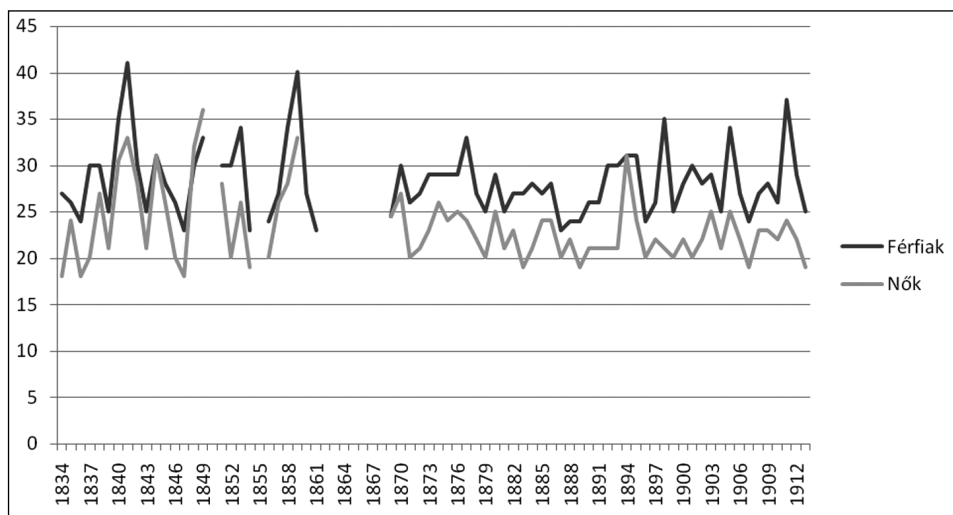
A házasodáskor feljegyzett, a származási helyre vonatkozó adatok vizsgálata is érdekes lehet, ezek által ugyanis megtudjuk, hogy milyen távolságról választanak párt maguknak a házasuló felek. Már a legelső, 1799-es feljegyzett évből is van adatunk a vőlegény és a menyasszony lakóhelyét illetően. Az összes házassági bejegyzést elemezve 247 nem aranyosrákosi lakóhelyű személyről van adat (nagy fölénben a beházasuló férfiak, akik rákosi lányokat, vagy asszonyokat vettek feleségül), ami az összes házasodási bejegyzés 41%-a. Ezen személyek általában a szomszédos településekről származnak (Várfalva, Sinfalva, Csegez, Kövend, Bágyon, Kercesd, Mészkő, Alsó- és Felsőszentmihály), de a feljegyzések a megyéből vagy távolabbról származó személyeket is említenek (Kolozsvár, Szászrégen, Torda, Felvinc, Aranyosgyéres, Aranyosegerbegy, Aranyospolyán, Komjátszeg, Jára, Arad, Erzsébetváros stb.). Az exogámia is létező gyakorlat volt, tehát abban az időszakban is volt migráció az aranyosrákosi települések között. Következésképpen feltételezhetjük, hogy a faluból is költöztek el (házasság céljából) mind férfiak, mind nők. Ezen adatokból az is kiderül, hogy a falu lakosai többnyire nem érdeklődtek a falubeli más vallásúak iránt, inkább más településen találtak azonos vallású házastársat.

Az anyakönyvek vezetésének fejlődését jelzi az 1833-as év Aranyosrákoson, ugyanis ettől az évtől vannak adatok a házastársak életkoráról.²⁹ 1913-ig ezt a folytonosságot az 1862–1868 közötti időköz szakította meg – az akkori lelkész ezt nem vezette –, de ha ezt figyelmen kívül hagyjuk, és a házasságra lépő felek életkorát megfigyeljük (az újránházasulók életkorát is beleszámítva), akkor megállapítjuk, hogy a férfiak átlagosan 27 évesen, a nők átlagosan 23 évesen házasodtak (lásd a 4. grafikon), így a házasuló felek átlagos korkülönbsége 4 év volt.

„A történeti demográfiai kutatások szerint Európa a hajdonok házasságkötési életkora tekintetében kettészakadt: A Trieszt–Szentpétervár vonaltól nyugatra eső területeken a viszonylag késői házasságkötés volt a szokás, ezáltal lényegesen lerövidült az az idő, amelyben gyermeket szülhettek (Hajnal, 1965).”³⁰ Ezen állítással összevetve az adatsorainkat, megállapítjuk, hogy Aranyosrákoson viszonylag fiatalon házasodtak (először).

²⁹ 1832-ben új lelkész került a faluba Czike András személyében, aki több információt jegyzett be az anyakönyvbe, és az őt követő papok is úgy folytatták az iktatást.

³⁰ VARGÁNÉ MATOLCSI Mária, *Amiről az anyakönyv mesél. Szentpéterszeg demográfiai jellemzői 1853–1867 között a református anyakönyv bejegyzései alapján = Bihari Diéta V.*, szerk. MATOLCSI Lajos, Berettyóújfalú, 2004 (Bihari Tanulmányok 11), 161.

2. A házasodáskori életkor nemenkénti megoszlása Aranyosrákoson (1833–1913)

Házasságkötés éve	Férfiak	Nők
1833–1842	29,4	23,7
1843–1852	28,4	25,7
1853–1861	29	24,2
1869–1878	28,3	23,6
1879–1888	26,3	21,9
1889–1898	28,3	21,1
1899–1908	27,7	21,9
1909–1913	29	22

II. A házasodáskori életkor nemek szerint, 10 éves intervallumokra lebontva (1833–1913)

A házaságkötési életkor vizsgálata a nupcialitás kutatásához köthető, ezért vizsgáltam rövidebb időszakoként az egybekelők életkorát (III. táblázat). A házasági életkor kitolódását a bizonytalan gazdasági helyzet okozhatta. Másrészt a munkavállalás miatt eltávozott fiatalok egy részét a fiatalabb korcsoportban levőkkel helyettesítik.

Újraházasodás

Amint azt fennebb is említettem, az esetek 26,3%-ában, összesen 156 alkalommal történt újraházasodás (özvegyiség esetében), ha a nemek szerinti alaku-

lást figyeljük meg, akkor a következő eredményt kapjuk: 89 özvegy asszony és 67 özvegy férfi házasodott újra a tárgyalt periódusban. Ezek a számok is megerősítik azt a tézist, miszerint az özvegyen maradt személyek – főként a nők – új házastárral próbálták folytatni életüket. Az újraházasodás a nevelési és a háztartási mindennapi munkát is megkönnyítette.

Az első bejegyzett elvált újraházasodó, egy asszony, 1815-ben kötött új házasságot. Bő fél évszázados szünet után az elváltak házasodásával az 1870-es évektől találkozunk újra. Összesen 4 elvált férfi és 13 elvált nő újraházasodásáról szolgáltatott adatot az anyakönyvek, tehát összesen 17 eset (az összes házasodások 2,8%-a) volt a tárgyalt periódusban (1799–1913).

Születés

Ami a születéseket, pontosabban a keresztlési bejegyzéseket illeti, ezekre 1768 és 1913 között – kisebb megszakítással az 1785 és 1799-es időintervallumban – 2022 feljegyzésünk van (lásd az 3. grafikont). Feljegyzéseink kezdetben egyszerűek, csak évszám, a hónap és a nap, valamint a megkereszteltek család- és személyneve jelenik meg, elvélve az apa neve. A keresztneveket elemezve gyakran becézve találjuk ezeket. Mint minden korszakban, e kornak is megvolt a maga névdivatja, a leggyakoribb nevek a lányoknál: Zsuzsanna, Julianna, Katalin, illetve az Ágnes. A fiúknál a legelterjedtebbek a következők voltak: Mózes, János, Sándor és az István keresztnév. A megkereszteltek leggyakoribb nevei nagyrészt megegyeznek a 19. század közepére vonatkozó magyarországi kutatás erre vonatkozó adataival.³¹

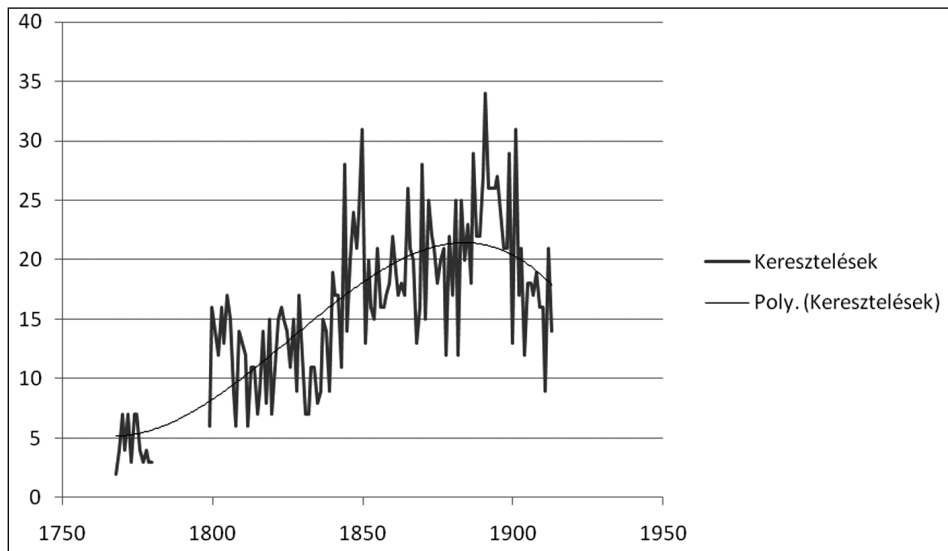
Az első periódusban kevés információt jegyeznek föl a megkeresztelt csecsemőkről. 1799. május 7-étől történt nagyobb változás,³² ugyanis az akkor elindított anyakönyvbe bejegyezték a keresztelt „küsded” apját is, vagy, ha házasságon kívül született, akkor az anyja nevét, illetve azt, hogy törvénytelen ágyból született vagy szerelemgyermek. Ezek közül összesen 63-mal találkoztam (az 1799–1913 közötti időszak születéseinek, szám szerint 1964-nek a 3,2%-ka), melyből 3 alkalommal történt törvényesítés.³³ Itt érdemes megemlíteni, hogy

³¹ Vö. VARGÁNÉ, *Amiről az anyakönyv mesél...*, i. m., 158.

³² „Ad Anno 1799 7ma Maji a Subsepiecus Parochius Balla József a megkereszteltetett küsdedeket következőképpen írta bé...”

³³ A házasságon kívül született gyermeket az apa elismerte és törvényes örökösének fogadta. KAZUSKA Melinda, *Joggyenlőség a házasságon kívül született gyermek esetében*, 12, http://www.glossaiuridica.hu/gi1101/alk/gi1101_alk_kazuska_melinda.pdf. (letöltve: 2014. ápr. 24.) és az 1894. évi XXXIII. törvénycikk; 1904. évi XXXVI. törvénycikk.

olykor, ha magasabb tisztségű vagy különösebb jogállású személynek keresztelték a gyermekét, a tisztségét is megemlégtették (iskolamester, huszárkatona, újparraszt stb.).

3. A keresztelések évenkénti alakulása Aranyosrákoson (1768–1913)

A mintegy másfél évszázad alatt a keresztelések száma növekvő tendenciát mutat, a grafikon csúcsa 1850-ben, 1891-ben, valamint 1901-ben emelkedik 30 fölé. A születésszámok mélypontjait a 19. század első felében, valamint 1911-ben állapítottuk meg (9-nél kevesebb), és ezek az alacsony házassági rátával magyarázhatóak. Másrészt a keresztelések vizsgálatakor azt a tényt is figyelembe kell vennünk, hogy főleg a kezdeti periódusban nem volt pontos és kötelező a születések feljegyzése, főleg a halva született csecsemők esetében nem történt bejegyzés. A növekedést az 1910-es évek születési adatai törik meg, ekkorra már az elvándorlás is jellemző és a házassági értékek is csökkentek.

Az alábbi táblázat (III. táblázat) összesíti a rendelkezésre álló keresztelési adatokat hónapok szerint. (A keresztelések hónap szerinti ábrázolását lásd a 6. grafikonban.) A fogantatás hozzávetőleges idejét úgy kaptam, hogy a keresztelés időpontjától visszszámítottam 9 hónapot. Ezek az adatok nem annyira pontosak, ugyanis nem minden gyermeket kereszteltek meg közvetlenül a születése után, de a nagy részüket 1-2 hetes korukban igen. Ezek következtében – a táblázat segítségével – megállapíthatjuk, hogy a legtöbb fogantatás hozzávetőlegesen márciusban, illetve júliusban történt, a legkevesebb pedig szeptemberben, az

őszi betakarítás idején. A november–decemberi kiugró születésszám a február–márciusi fogantatásról tanúskodik, melyet egyrészt az e hónapokban kötött magas házasságkötések száma, másrészt a mezőgazdasági munkák mennyiségének alacsony volta magyaráz.

Elmondható tehát következtetésként, hogy a házasságkötést követő hónapokban már fogantatás is történt, amit az időpontok (házasodások és keresztlések) egybevetése bizonyít.³⁴ Úgy az évszakok szerinti, mint az évek különböző számarányú házasságkötései arányosan magyarázzák a születésszámot, ezzel utalva a fogantatások számára is.

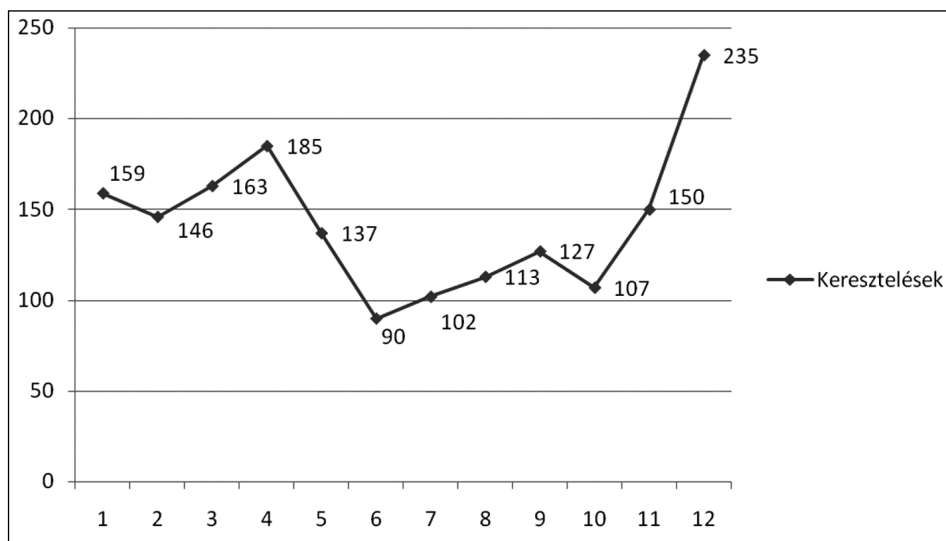
A születés utáni rövid időszakban a szülők megkereszteltették gyerekeiket. A születések számának hónapenkénti ingadozása már nem tanúsít nagyobb mértékű kilengéseket (mint pl. a házasodási kimutatások), de hasonlóképpen más anyakönyvezési számarányokhoz itt is kimutatható a hónapenkénti legkevesebb (jún. – 90) és legtöbb (dec. – 235) keresztlés.

Keresztlés hónapja	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Keresztlések száma	159	146	163	185	137	90	102	113	127	107	150	235
Fogantatás hónapja	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	I.	II.	III.

III. A keresztlések számának havi megoszlása Aranyosrákoson (1799–1913)

1799 és 1913 között 28 fiú és 30 lány az első periódusban, valamint 1010 fiú és 954 lány. Megállapíthatjuk tehát a második adatsor értelmében, hogy Aranyosrákoson is érvényesül az általános biológiai szabályszerűség, miszerint a fiú újszülöttek száma nagyobb a lány újszülöttek számánál. Az ikerszületések száma nem magas, mindössze 4 ikerpárról van bejegyzés. A tárgyalt időintervallumokban 3 esetben lány-lány (két ikerpár egy hét elteltével meghalt, a harmadikból az egyik lány csupán 11 napot, testvére pedig gyermekként, 16 évesen halt meg) és 1 esetben lány-fiú ikerpárról szól a bejegyzés (a fiú 44 évet élt, a lányról nem találtam későbbi feljegyzést, valószínű, más településre ment férjhez). Az egynemű ikerpároknál, esetünkben a lányoknál feltételezhető, de nem bizonyított, hogy egypetéjű ikrekről van szó.

³⁴ Vö. II. táblázat.

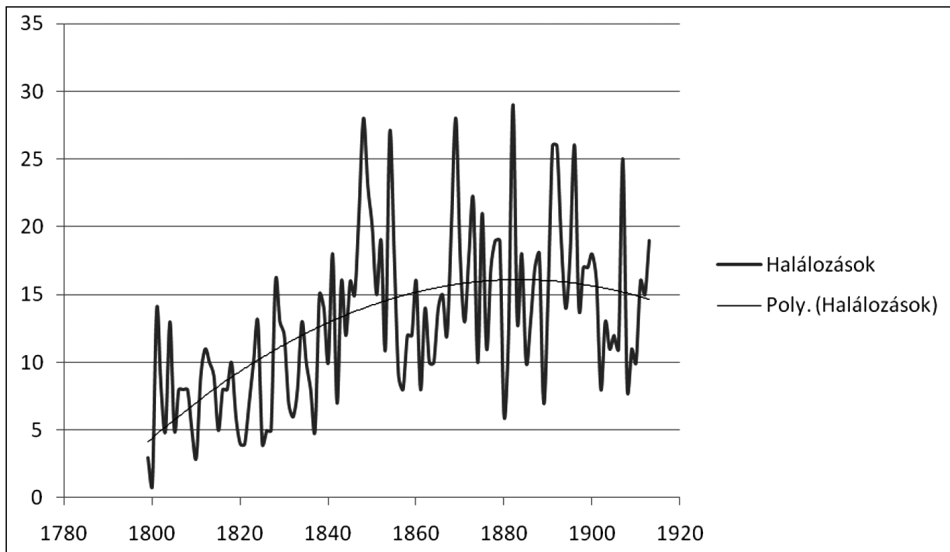

4. A keresztelések hónap szerinti megoszlása 1799–1913 között

Halálozás

A halottas anyakönyv bejegyzései sorrendben a következők: dátum; az elhalt neve, a csecsemőknél és gyermekeknél az apja neve, ha törvénytelen akkor az anyja neve; kora (1815-től rendszeresen) és a halál oka (eleinte csak elvétve, de 1869-től rendszeresen iktatják). Az 1869-ben elindított halottas anyakönyvbe már több információt jegyeztek be, mint például a személy tevékenységére, családi állapotára vonatkozó adatokat, valamint a temetés ideje mellett a halál idejét, a temető lelkész nevét (elvétve a szomszéd települések – Várfalva, Kövend, Csegez – lelkészei végzik a szertartást), a halál okát, valamint találunk megjegyzés rovatot is (amelybe sajnos kevés alkalommal írtak, általában balesetkor vagy öngyilkosság esetén).

A halálozási bejegyzések 1799 és 1913 között összesen 1496 személyről tesznek említést (lásd a 7. grafikont). Ha ezt a számot kivonjuk az ugyanerre az időközre vonatkozó születési/keresztelési bejegyzések számából, esetünkben 1964, akkor megkapjuk a természetes szaporulatot, ami 468 lélek/114 év, az összes születésnek a 23,8%-a.

5. A temetések évenkénti alakulása Aranyosrákoson (1799–1913)

Az alábbi táblázatból (IV. táblázat) megfigyelhetjük a temetések számát 10 évente összesítve, valamint az évi átlagos halottszámot az adott időközben. Az 1890–1899-es időközi magas (192 temetés) halandóságot a járványbetegségek okozták, amelyek a fiatalok közt is szedték áldozataikat. E kimagasló értéket egy figyelemre méltó alacsony halottszám követi (133 temetés), amely feltételezhetően a betegségek hatásosabb kezelését, valamint az orvosi ellátás elterjedését jelzik.

Évtized	Halottak száma	Átlagos halottszám
1799–1809	78	7,8
1810–1819	79	7,9
1820–1829	81	8,1
1830–1839	98	9,8
1840–1849	166	16,6
1850–1859	151	15,1
1860–1869	147	14,7
1870–1879	168	16,8
1880–1889	143	14,3
1890–1899	192	19,2
1900–1909	133	13,3

Évtized	Halottak száma	Átlagos halottszám
1910–1913	60	6
Összesen	1496	

IV. A halottak számának alakulása 10 évente Aranyosrákoson (1799–1913)

A legkisebb érték a táblázatban 60 ugyan, de ez csak három évre vonatkozik. A tényleges tízévenkénti számítások alapján a legkisebb temetési értéket (78) 1799–1809 között számoltuk. Az ezt követő periódusban a halottszám a település lélekszámával arányosan növekedési tendenciát mutat a századfordulóig, azt követően csökkenésnek indul.

Ha a temetett személy életkorát vesszük figyelembe, megfigyelhetjük, hogy a 19. század elején csak az idősebb személyek életkoráról tesznek említést forrásaink. Az átlagos elhalálozáskori életkor (csak a felnőttek és idősek életkora, 1799–1815 között) eléri a 64 évet. Ebben a időben a gyermekhalandóság száma magas (nincsenek gyógyszerek, oltások, orvosok), így a halottas anyakönyvben a időskori halálozás mellett a gyermekhalandóság is nagymértékben jelen van. A gyermekek életkorára ekkor még nincsen pontos adatunk, csak a nemére utaló „kised lány”, „fiacskája”, „csecsemő fia/lánya” utal, olykor előfordul a „magzatja” kifejezés. Az 1815 utáni átlag (a csecsemők életkorát felfele kerekítve 1 évre) 36 év volt Aranyosrákoson (1816–1833 között).

Érdekességképpen említjük meg, hogy találhatóak a temetett személy jellemére, foglalkozására vagy ingóságaira vonatkozó adatok is, mint például: „jó ember vala”, „elméjében megháborodott”, „jeles zenész lévén”, „1848-ki szabadság harc idején honvéd volt”, „jó sírásó” vagy „hat közhasználatú marha ura volt” feljegyzésekkel.

A halál okát szintén elvtve jegyezték fel, van, aki fáról esett le, de számos az öregségi és más betegsége (láz, hurut, toroklob, vérhas, himlő, aszkór stb.) utaló halálozási bejegyzés is. A halálozások okát rendszeresen és folyamatosan az 1869-től Létay Máté kezdte vezetni az általa beiktatott új anyakönyvbe. Az életkor jegyzésére 1815-től kezdődően vannak rendszeresebb adataink, így a gyermekhalandóság is ettől az évszámtól kezdve lehet adatolni.

A temetések hónaponkénti aránya az év elejétől a végéig csökkenő tendenciát mutat, a legtöbb temetés januárban történt. A halál ideje és a temetés ideje a csecsemőknél gyakran az első, felnőttek esetében pedig a második nap történt, így ezen adatok pontosabbak a keresztelési feljegyzéseknél (M. 2. grafikon a mellékletben). A téli hónapok nagy arányú halálozásának nagyrésze a légzőrendszer különféle gyulladással betegségeire vezethető vissza (népies nevükön torok-, tü-

dőlob stb), míg a nyári halálesetek többségét főként a fertőző gyomorbetegségek okozták. A tárgyalt periódus elején csak a középkorú és az idős személyeknél jegyezték fel a halál okát, ami az elenyésző számú balesetek mellett (fáról esett le, folyóba fulladt) az öregség volt (öregségi elgyengülés). Az 1835-ös év második felétől rendszeresebben feljegyzik az elhalálozások okát, így ettől az évszámtól kezdve valamivel tisztább képet kaphatunk ezekről. Az 1835–1913-az időközben (összesen 1212 haláleset) a leggyakoribb a természetes halál volt, szám szerint 125 (10,3%), de ide számíthatjuk a hosszas „sinlődés” vagy hosszas betegség általi halottak 49, valamint az öregségi végkimerülés/elgyengülés 50 esetét is. Himlőben főleg a gyermekek haltak meg, de felnőtteket vitt el a ragály, összesen 21-en haltak meg himlőben. A gyermekhalandósághoz sorolható a gyengeség is 24 esetben (sok különböző megnevezésű azonos betegség van). Két csecsemő esetében a következő bejegyzés áll: „pap és kántor nélkül” temették, egy esetben pedig harangozás nélkül, ugyancsak csecsemő halottnál, melyek közül csak egy esetében magyarázható azzal, hogy ún. szerelemgyermek volt.

A halálesetek között összesen 8 volt baleset következménye (fáról esett le, szekér elütötte, „egy nagy fa ütötte agyon a havason”, „gonosz ember által okozott tűzben elégvén”, vízbe fulladt, „véletlen lövés következtében” stb.), és 5 alkalommal öngyilkossággal (az ismertek között: mérgezés, „a hivatalos orvosi vizsgálat szerint ő felakasztás következtében halt meg”, „életunalom”). A feljegyzések között összesen három alkalommal találkoztam fiatal nők (21, 26 és 27 évesen) szülés okozta elhalálozásával, amiből egy alkalommal feljegyezték hogy „a gyermek életben maradt”; érdekes módon a legfiatalabb esetében azt is megemlítette a lelkész, hogy „megesett nő” volt.

Az 1869-ben elkezdett halottaskönyvet azért is tekintjük fontos adatközlő forrásnak, mert ebben a temetettek foglalkozására nézve is feljegyzéseket találunk. A mesterségek mellett különféle megélhetőségi formákat is megemlít az anyakönyv. A leggyakoribb foglalkozás a „földész”, vagyis mai megnevezéssel földműves volt, de nem kevés számban voltak kovács, csizmadia, fazakas, napszámos és zenész foglalkozásúak is. Utóbbiak minden bizonnyal cigányok lehetnek.

A kolera, „százazrek halála”³⁵ kis mértékben volt jelen a településen. Az európai szintű pandémia (járványos időszak) 1831-ben érte el Magyarországot, az orosz csapatok által a lengyel területeken keresztül. Aranyosrákosra sem ez, sem az 1848-as járvány nem ért el (nincsen feljegyzés), viszont az 1872–73. évi igen.

³⁵ ANDORKA Rudolf, *Gyermek, család, történelem*, Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, 2001, 310.

„A járvány első hulláma télen lecsöndesedett, a következő év áprilisában azonban több országrészben ismét fellángolt, szeptemberig pedig már az egész országrészt végigpusztította.”³⁶ Aranyosrákoson öt személyt temettek el a kolera okozta halál miatt. Azt az általános megfigyelést, hogy nyáron pusztított a legnagyobb mértékben a kolera, igazolják a rákosi feljegyzések is. Az öt halottból négy júliusban és egy augusztusban halt el. De ezen személyeknél valószínű, az öregség is közrejátszott, ugyanis az életkoruk átlaga 57 év volt.

A halottas anyakönyv 9. lapján az ezelőtt kétszáz éve a falut sújtó időjárási viszonyokat örökítette meg a lelkész, utalva a bekövetkezett károokra, éhségre, amelyek az étkezési szokásokat is befolyásolták. Beszéljen tehát a bejegyzés, amely betűhíven átírva, az eredeti sortördéssel a következő:

B. [bejegyzés] Az 1813dik Esztendőben a szörnyü/
nagy és Sürü essőzések miatt Semmi bor nem/
termett és 1814 Apprilis 29. 30 és Majus/
Iső napján terdig érő ho esett ismét 11ma/
Maji viszont nagy havazás és 15ta Maji
igen nagy fagy lévén a Szőlököt Gyümölcs/
Fákat Semmivé tette mely miatt bor/
nem léte miatt Pálinkával éltenék az/
Emberek e mellett aratásig az ország=[-]/
nak nagy resziben kivált a Maroson in/
nen a Szegények között nagy éhség és ebből/
Szokatlan eledelekkkel valo élés következett./

Gyermekhalandóság Aranyosrákoson

Az aranyosrákosi gyermekhalandóságot 1815 és 1913 között tudjuk részletesebben vizsgálni. A 98 év alatt összesen 1376 névvel találkozunk, melynek 39%-át a 10 év alatti gyermekek tették ki. Ahogyan azt az összesített számadatokból (lásd a VI. táblázat) is láthatjuk, az említett időközben a legkimagaslóbb értéket a csecsemőhalandóság mutatja, ez ugyanis kiteszi az összes halott csaknem 21%-kát. Ezt a magas számarányt ugyancsak az orvosi ellátás, az oltások hiánya okozhatta. Az elemzett időszak elején egyáltalán nincs utalás az orvosi ellátásra, az első oltási feljegyzést is csak 1854 áprilisában írták be a regiszterbe a következőképpen: „eddig be vagynak oltva hímlővel”. Az oltásról való feljegyzés

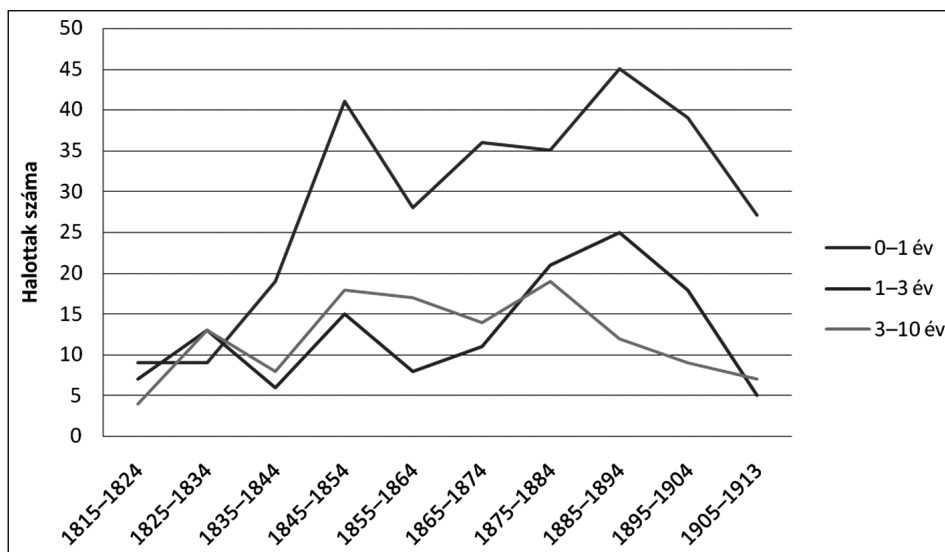
³⁶ *Uo.*, 312.

összesen hatszor jelenik meg, az 1859, 1861, 1864, 1866 és 1868-as években, minden esetben az év közepe táján. Ezekből az adatokból csak arra következtethetünk, hogy a megkeresztelt gyermekek eddig, vagyis visszamenőleg mindegyik be volt oltva. Az 1–3 illetve 3–10 éves gyermekek halandóságának aránya eléri az előbbieknél a 9,3, utóbbiaknál pedig a 8,7%-ot.

1 év alatt	1–3 év	3–10 év	Összesen
288	129	121	538

V. Csecsemő- és gyermekhalandóság Aranyosrákoson 1815–1913 között

A 6-os számú grafikonból kiemelkedő az 1845 és 1854 közötti magas csecsemőhalandóság, melynek oka nem derül ki az anyakönyvekből, csak az 1, illetve 3 évnél nagyobb gyermekeknél jelenik meg legtöbbször a himlő és a „petecs” mint a halál bekövetkeztének az oka. Az 1900-as évekre ugyanaz az érték csökkenni kezd, ugyanis már a kórházak, orvosi ellátás és a gyógyszerek is elterjedtek, az ekkori legmagasabb lélekszám elérése is ezzel magyarázható.

6. A csecsemő- és gyermekhalandóság 10 évenkénti ingadozása Aranyosrákoson 1815–1913 között

1891-ben a csecsemőhalandóság értéke elérte a legmagasabb számot, akkor 12 egy éven aluli gyereket temettek el. Az anyakönyvek szerint a halálokok a veszületett gyengeség (9), skarlát, szívnyomulás és „gyomorsikulás” volt. Ez a szám növeli az alább bemutatott táblázatban az 1890–1899 között mért értéket. A következő táblázatban (VII. táblázat) megfigyelhetjük a csecsemőhalálok arányát az összes halottszámhoz viszonyítva az 1820-as évektől a kutatási periódus végéig.

Év	Az egy éven aluli halottak aránya, %
1820–1829	11,1
1830–1839	14,2
1840–1849	20,4
1850–1859	20,5
1860–1869	19,7
1870–1879	22,6
1880–1889	22,3
1890–1899	31,2
1900–1909	18
1910–1913	20

VI. Az egy éven aluli halottak számaránya az egy évtized alatt elhalálozottak számához viszonyítva (1820–1913)

Összegzés

A tanulmány célja Aranyosrákos népességtörténetének 1768–1913-ig terjedő időszakának felvázolása volt. Annak ellenére, hogy egyes problémakörök vizsgálata során az adatok hiányában az elemzés nem lehetett teljes mértékű, az eredmények hozzájárulnak egy közösség múltjának jobb megismeréséhez.

Kutatásunk eredményeként sokszínű, vegyes képet kaptunk. A táblázatok és grafikonok alapján összesítést készíthetünk Aranyosrákos 19. századi népmozgalmáról. Megállapítottuk tehát, hogy egyfelől a házassági ráta miként befolyásolta a születésszám alakulását, majd aztán ezt az összeget a temetések számához viszonyítottuk. Az M. I.-es táblázatot elemezve (Házasságok, születések és temetések, valamint a természetes szaporulat 10 évenkénti számsorai Aranyosrákoson (1799–1913) lásd a mellékletben) láthatjuk, hogy ezek a folyamatok miként befolyásolták a természetes szaporulatot. Az adatsorokat 10 évente

összesítve (1799 és 1913 között) változó eredményeket kaptunk. Voltak olyan évek, amelyekben nincsen természetes szaporulat, de olyan évek is voltak, amelyekben ezen mutatók figyelemre méltóan magas összeget adtak. 1880 és 1889 között a házasságkötések (63 egybekelés) és a születések számának (213 keresztelés) eredményei nagyobbak az átlagosnál. A halottak száma viszont aránylag alacsony (143 temetés), így ebben az évtizedben a természetes szaporulat elérte az elemzett periódus legmagasabb számarányát, a természetes szaporulat ekkor (1880 és 1889 között) 70 volt. Utána viszont az ingadozások ellenére is, csökkenő tendenciát tapasztalhatunk.

Aranyosrákos népesedéstörténetének vizsgálata jelentős mértékben megerősíti a szakirodalomból ismert képet, de érdekes részeredményeket is szolgáltatott, ilyen például, hogy eltérően a katolikus falvaktól, a fogantatás a böjti hónapokban volt a legmagasabb, de a férfiak házassági életkora is magasabb az átlagosnál. A házassági anyakönyvek vizsgálata során mind az endogámiára, mind az exogámiára példát találtunk. A házasuló felek a korai időszakban elsősorban Aranyosrákosról vagy a szomszédos településekről, a későbbiekben egyre távolabbi helységekből választanak házastársat.

A dolgozat adós marad az ismertetett adatok mélyebb elemzésével, de ez majd csak a következő szakaszban, az adatok nominális elemzése révén, a családrekonstrukciós módszerrel lesz megvalósítható. A családlapok elkészítésével és a családrekonstrukció eredményeivel még pontosabb képet kapunk majd a település népességtörténetéről, mivel így még több szempontból vizsgálhatóak az adatok, és finomabb eredményeket kapunk. Bár csak az unitárius vallásúakra terjedt ki a kutatás, az eredmények segíthetnek a tágabb régió történeti demográfiai kutatásában. Fontosnak tartom a továbbiakban a településen jelenlevő más felekezeti lakosokra (református, görög katolikus stb.) is kiterjeszteni a vizsgálatot, és folytatni a demográfiai adatok kutatását és elemzését. Továbbá hasznosnak tartom a környékbeli települések anyakönyveinek a vizsgálatát és azok adatainak az összevetését a fentebbi eredményekkel.

A kutatások eredménye hozzájárul mind Erdély, mind Magyarország településeinek demográfiai szerkezetének, népmozgalmának mikroszintű elemzéséhez, ami által egy átfogóbb képet kapunk a távolabbi múlt népességének történetéről.

Oláh Sándor¹

Párhuzamos különidejűségek? Falualóság és irodalom Erdélyben

Az utóbbi fél évszázad erdélyi magyar irodalmának tematikai skáláját, érdeklődési területét vizsgálva – és összevetve a megelőző évtizedek hasonló irodalmi jelenségeivel – feltűnően hiányzó téma a falusi világ ábrázolása, a való életben markánsan létező, változó, alakuló társadalmi alakulatról olvasható szépirodalom. A falusi lakosság számaránya az erdélyi magyarok körében negyven százalék fölötti,² emellett nagyszámú lakosság él falusias jellegű kisvárosokban, az egykori külvárosi „földészek” utódaiként folytatva mezőgazdasági tevékenységet és ennek (részben) megfelelő életformát.

Társadalmi méretében tehát nem elhanyagolható szociokulturális közegről van szó, amelynek ismeretéhez az irodalmi ábrázolás is közelebb vihet vagy vihetne.

Korábban évszázadok alatt nem történtek olyan felforgató, mélyreható változások a falusi életvilágokban – más társadalmi közegekben sem – mint a 20. század második felében. E változások okait, tényezőit és hatásait e helyen szükségtelen felsorolni, egyik közvetett következményük kétségtelenül az, hogy a társadalomról művészi és tudományos eszközökkel beszélő, legkülönbözőbb területeken alkotó értelmiségiek sokszínű, bonyolult valósággal szembesülnek.

Ennek az írásnak nem feladata az erdélyi magyar prózairodalomban az utóbbi évtizedekben elsorvadt falutematika – bizonyosan sok tényező figyelembevételével tárgyalható és felderíthető – okainak magyarázata és legkevésbé értékítéletek megfogalmazása az említett tényállásról. Jelen keretek között csak arra vállalkozhatunk, hogy a társadalomkutatás eredményei alapján felrajzolt erdélyi magyar faluképet (amelynek szintén vannak hiányosságai) összevessük az említett időszak prózairodalmának faluképével.

¹ OLÁH Sándor (1954–) a csíkszeredai KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központjának alapító tagja. Az intézet megalakulásától (1990) részt vett a különböző kutatási programokban, illetve bekapcsolódott anyaországi intézetek székelyföldi kutatásaiba (Politikatudományok Intézete, Kisebbségkutató Intézet, Teleki László Intézet).

² KISS Tamás és BARNA Gergő szociológusok a 2011-es népszámlálást feldolgozó adatai alapján.

Úgy véljük, ez az összevetés erdélyi viszonyaink között nem tekinthető erőltetettnek: a 20. század különböző hatalmi-politikai viszonyaival jellemezhető korszakaiban volt olyan időszak, amikor nagyrészt az írói valóságábrázolásban (az írói publicisztikában, szociográfiákban, irodalmi riportokban) jelentek meg a kisebbségben élő társadalom falusi mindennapjai. A nyers valóság tényeit, konfliktusokat, az életvilágok ismeretlen, rejtőző jelenségeit az írók emelték be a nyilvánosságba szociográfiai hitelességű művekben. A közelmúltunk valóságismeretének e dokumentumerejű forrásait – Bözödi György *Székely bánja* szociográfiájától Beke György szociográfiai riportjaiig az irodalomtörténet részletesen számba vette.³ Másrészt azért se lehet erőltetett ez az összevetés, mert a gondolkodástörténetben ma már nem eretnek szempont arról beszélni, hogy a társadalmi folyamatok kutatásában a tudományos eredményeket is konstruálják, és a legkülönbözőbb valóságprezentációk kidolgozásában az alkotói fikciónak is szerepe van. Lionel Gossman a *Történetírás és irodalom* c. esszéjében kifejti, hogy a történészek „alapvető feladata továbbra is az írás [kiemelés az eredetiben – O. S.] a történelem által nyújtott adatok koherens irodalmi művé formálása [...] a megfelelő tárgy gondos kiválasztása.”⁴ Hayden White történetfilozófus szerint: „Bár a történészek és a regényírók különböző események iránt érdeklődhetnek, saját beszédmódjuk formái és írásuk céljai gyakran azonosak [...], az alkotás során használt technikák és stratégiák is lényegi azonosságot mutathatnak, bármennyire különbözőnek tűnhetnek is szövegük pusztán felszínén vagy beszédstílusuk, dikciójuk szintjén.”⁵

Nemcsak a történészeknek, a néprajzosoknak, antropológusoknak, szociológusoknak is koherens, hiteles beszámolókat kell alkotniuk kutatásaik eredményeiről.

Rövid áttekintésünkben helyénvalónak gondoljuk, ha vizsgálódásunk középpontjába azt a kérdést állítjuk, hogy a szóban forgó prózai művek mint komplex szövegek hogyan viszonyulnak az adott, ábrázolt társadalomtörténeti kontextushoz, az irodalmi szöveg hogyan köthető létrejöttének idejéhez, és milyen viszonyrendszerek hálózatában helyezkedik el, milyen a műveknek az élethez fűződő viszonya, az életvilágok valósága és a szövegek összjátéka. Készséggel el-

³ POMOGÁTS Béla, *Magyar irodalom Erdélyben*, Csíkszereda, Pallas Akadémia Könyvkiadó, 2009.

⁴ LIONEL GOSSMAN: *Történetírás és irodalom. Reprodukció vagy jelentéstudajdonítás. = Tudomány és művészet között. A modern történelemszemlélet problémái*. Szerkesztette KISANTAL Tamás, Budapest, L Harmattan – Atelier, 2003, 142.

⁵ Idézi GYÁNI Gábor, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Budapest, Napvilág Kiadó, 2000, 26.

ismerjük, hogy értelmezésünk nem kimerítő jellegű, óhatatlanul reduktív, szűkítő eljárás, például nem tartalmaz esztétikai szempontokat.

A faluról beszélő művek komplex jelentésrétegeinek redukáló, csak az élet-tényeket, valóságelemeket kereső olvasatára vállalkozunk.

A különböző valóságsszférák élettényeinek ábrázolásában – a hitelesség és az ábrázolt valóság-elemek társadalmi relevanciájának kérdésében – óhatatlanul fel-merül az író és társadalmi környezete viszonyának kérdése is.

Megjegyzések az erdélyi magyar falu világról

A jelenkori erdélyi magyar faluról, pontosabban azokról a falusias jellegű településekről, ahol magyarok élnek, a társadalomkutatás különféle tudomány-ágainak (néprajz, szociológia, antropológia, a közelmúlt társadalomtörténete) eredményeiből (részben) tudható, hogy milyen szabályok, kompromisszumok, konfliktusok, érdekek és érdekellentétek mentén zajlik, illetve zajlott a közelmúltban e változási folyamatban létező társadalmi színtereken az élet. A társadalmi mező viszonyairól, soktényezős, sokszereplős társadalmi játszmákról e tudományágak konstrukciói sem kimerítőek és nem tökéletesek. Gyakran előfordul, hogy az ezerarcú valóságról szóló különböző reprezentációk, beszéd-módok e valóság változásai mögött hosszabb-rövidebb időtávval lemaradva kul-lognak.

A kulturálisan – értve ezen a mindennapi élet kultúráját – „széttartó” életvilágok, elhatárolódó valóságsszférák korszakában élünk. E jelenség nemcsak a települések problémáinak regionális sajátosságaiban, hanem mikroszinten akár egy többgenerációs családon belül is tapasztalható. Ezért úgy véljük, az „erdélyi magyar faluról” vagy „a székely faluról” beszélni nagyvonalú általánosítás, csak a beszédmódot megkönnyítő absztrakció. A helyi életvilágok viszonyainak, belső mikrokozmoszának sok sajátos változata lehetséges. Olyan meghatározó tényezők alakítják e sajátosságokat, mint például a földrajzi, közlekedési, gazdasági feltételek, demográfiai, etnikai viszonyok, különböző társadalmi csoportok, kategóriák jelenléte, súlya a helyi életben, ezek kapcsolatrendszere, de nem elhanyagolhatók a társadalmi magatartást alakító értékrendszerek különbségei vagy a sajátos helyi mentális hagyomány szerepe sem. A falvak világa tehát nem homogén életvilág: falvak vannak, a falvakban sajátos helyi társadalmi alakzatok működnek. „Nincsen olyan, hogy »a« falu, hanem nagyon sokféle falu van... a falu szegmentálódik, vagyis olyan résztársadalmak alakulnak ki benne, amelyek már nem annyira a falu többi társadalmi csoportjához, hanem más falvakban vagy városokban élő társadalmi csoportokhoz kapcsolódnak.” – mondja Juhász Pál a

magyarországi falusias térségek viszonyairól⁶ és – a történelmi megkésettiségből következő arányeltolódásokat leszámítva – nincsen ez másképp Erdélyben sem. Az erdélyi falusi térségeket is – bár nem mindig látványos – differenciáló individualizálódási folyamatok jellemzik. A falu ma rivalizációs feszültségek, státusharcok érdek- és csoportkonfliktusok színtere, általános az identitások versenye, a pozícióharcok, az egyéni hatáskörök féltékeny őrzése. Az urbanizáció, a globalizáció nyomása a fogyasztási javak széles skálájában is jelentkezik, e javak megszerzése presztízskérdés, társadalmi parancs. Mélyen gyökerező mentális örökség, hogy a falu nehezen viseli a növekvő helyi társadalmi egyenlőtlenségeket, nehéz a differenciálódási tendenciák társadalmi feldolgozása. Élesednek a nemzedékek közötti kulturális határok, a magatartás- és szemléletmódok, viselkedési szokások különbségei. Teret veszített a helyi szokásrend ereje, a hagyományos tekintélynek, pl. az idős nemzedéknek ma már nincs presztízse vagy hatalma a személyközi viszonyokban. A magyar és a roma lakosság arányának fokozatos változása következtében sok erdélyi faluban kulturális átalakulás zajlik.

A falvak külső kapcsolatainak erőssége szintén figyelmet érdemlő tényező a helyi világok belső viszonyainak alakulásában. A megnövekedett fogyasztási – és presztízsigények, valamint a rurális térségek ismert hátrányos munkaerőpiaci helyzete következményeként megváltozott az ember-természet viszony. A szociális nyomás következménye, hogy a természetre mint erőforrásainak azonnali kiaknázására használható környezetre tekintenek, ezzel a szemlélettel szorosan összefügg a természettel, a tájjal való sok esetben kíméletlen, kihasználó bánásmód is.

A fennebb röviden összefoglalt társadalmi jelenségek nagyrészt csak finom megkülönböztetésekkel, e falvakban élők tapasztalati világába való belehelyezkedéssel ismerhetők és érthetők meg.⁷

Írók, művek és falvak

Meddig, milyen mélységekig, mely társadalmi közegek életviszonyainak ábrázolásával követte az erdélyi magyar prózairodalom e társadalmi alakzat válto-

⁶ JUHÁSZ Pál, *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban*, Budapest, Á. M. K. Jelenkutató Alapítvány, 2006, 464–465.

⁷ Az erdélyi falusias terek viszonyaira kíváncsi olvasó bővebb ismeretanyagot talál a kolozsvári Magyar Kisebbség (Nemzetpolitikai Szemle) folyóirat 2005/3–4. számában. Kiss Dénes szociológus *Erdélyi falvak a 21. században* c. vitaindítójához Gagyi József, Peti Lehel Szabó Árpád Töhötöm és Oláh Sándor szólott hozzá.

zási folyamatait, mennyit láttat, mit ábrázol a falusi térségek jelenkori kulturális és értékrendi átalakulásból? A választ keresve négy erdélyi magyar prózaíró műveiben megjelenő faluképet vizsgáljuk. Időrendi sorrendben Szabó Gyula, Mózes Attila, Lőrincz György és Czegő Zoltán regényeiben ábrázolt faluvalóságokról lesz szó. Fennebb jelzett olvasati szempontunkból következően kiemelt figyelmet fordítunk a regények társadalmi tartalmára, az ábrázolt regényvalóságok társadalmi reprezentativitásának kérdésére.

A fél évszázadra visszatekintő időkeretünk kezdőpontja éppen egybeesik az erdélyi irodalomtörténetben realista társadalmi regényként ismert, az ötvenes évek székely falusi társadalmáról széles tablót festő Szabó Gyula trilógiájának, *Gondos atyafiság* átírt, új változatának 1964-es megjelenésével. A nagyregény első változata 1955–1961 között jelent meg, az átírt végleges forma „ugyanannak a témának, tartalomnak egy új, második változatú megformálása” – pontosít az új változat körüli tévhitek eloszlatását célzóan a szerző, az új regény második, 2004-es kiadásának előszavában. Korrajz, amelyben „emberi sorsokat, érzelmet, erkölcsi és társadalmi konfliktusokat, a gondolkodásmód alakulását stb.” ábrázolja az író „a falu szocialista átalakulásának korszakában.”⁸

A *Gondos atyafiság* a parasztság belső differenciáltságának és a nagyrészt ebből a tagoltságból következő viszonyulás-változatok – szembeszegülők, paszszívak és lojálisak – a hatalmi egyenlősítő-egyneműsítő, alárendelő törekvéseinek rajza. A regénytrilógiában a korabeli társadalmi viszonyok, viszonyulások gazdag rajzolatai bomlanak ki: képek egy társadalmi osztály – a parasztság – drámai helyzetéről, belső konfliktusairól, maradék önállóságának, szabadságának felszámolásáról, a családi-rokoni kapcsolatrendszer szétziláló külső beavatkozásokról. Az önálló társadalomszervezeti formáit, a magántulajdonon alapuló, autonóm döntési hatásköreit, szokásrendjét őrző falu konfliktusa, ellenállása a „történelmi viharoként” megélt – a társadalom teljes uralását célzó – megalázó hatalmi beavatkozással szemben. Mindezt gazdag, a kor levegőjét árasztó, életes valóságelemek felhasználásával valósítja meg a szöveg.

A társadalomtörténeti pillanat, amellyen a regény indul, a romániai kollektivizálás meghirdetésének éve, az 1949-es esztendő, a falu világában a társadalmi, gazdasági, értékrendi átalakítás kezdete. Az alig nyolchónapnyi regényidő – 1949 júliusától 1950 februárjáig „felölelte mindannak a hallott-látott tapasztalatnak a tetemes hányadát, amelyre tíz éven át tettem szert beható érdeklődéssel a családjunk kapun belüli életétől kezdve a szomszédságon, a faluhatáron át a szé-

⁸ *Röptoldalék a Gondos atyafisághoz = Gondos atyafiság*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2004, 15.

kelyföldi s távolabbi erdélyi-moldvai falvak sűrű pontjaiig” – vallja a szerző.⁹ Az író valóságtapasztalatának egyik helyszíne tehát a szülőfalu, a felnevelő homoródalmási család, amely ekkor több millió hasonló falusi családhoz a sok évszázados magánparaszti életforma erőszakos felszámolásának drámai időszakát élte.

A regényírás helyszínéeként az írónak „maga az almási környezet ebben a tekintetben is olyan eszményi világ volt, ahol naponként együtt élhettem a valóságos és a regénybeli életet, a »regényhősök« ott mozogtak, jöttek-mentek körülöttem, életük mozzanatai, szavuk szólásai sokszor egyenesen – a noteszbeli jegyzés áttétele nélkül – kerültek a regényírás ceruzahegyére.”¹⁰ A más tájakon élő emberek életét is ismerni vágyó író időnként felkerekedett és bejárta a Székelyföldet, ismerkedve a tágabb szülőfölddel. Így aztán a *Gondos atyafiság* lapjain gazdag valóságismeret birtokában modellezhette a paraszti társadalom erőszakos hatalmi átalakításának drámai fordulóit. A regény első köteteinek megjelenése utáni felolvasó körutakon olyan falvak lakói is kérdezték az író, ahol éppen nem járt „terepen”, hogy mikor gyűjtötte náluk az anyagot, mert az ő falujukban is pontosan úgy zajlott a kollektivizálás, ahogy a regényben olvasható. Kell-e ennél rangosabb „hitelesítő fórum” a regényvilág és a valóság tényeinek harmonikus összjátékáról?

Az irodalomtörténeti értékelés szerint Szabó Gyula a *Gondos atyafiságban* „a valóságos élethelyzeteket kívánta ábrázolni, a felismert erkölcsi, politikai konfliktusokra is rámutatott, egyszersmind lírai színekkel festette meg a falusi élet hagyományos menetét: az ünnepek és a hétköznapi eseményeit, erős bizalommal beszélt a paraszti közösség életéről, tudható volt, hogy arról a falusi világról, arról az életrendről adott képet, amelyhez fiatalságának otthonos élményei fűzték.”¹¹ Az otthonosság élményeihez az írói valóságábrázolást érintő kötelezettségek, családi-közösségi elvárások is tartoztak. A falusi társadalmi harc ábrázolásában kétségtelen – a *Képek a kutyaszorítóból* lapjain az író több adalékkal is dokumentálja – a hajlíthatatlan, ideológiai maszlagokkal megtéveszthetetlen, világos gondolkozású apa világnézeti hatása. 1953 májusában Szabó Mózes emlékeztető sorokat írt az írói pályán induló fiának: „...csak arra szorítok, hogy megírjam a véleményemet az *Utunkban* megjelent cikkeidről. Hát az a mai szellemnek megfelelően kifogástalanul megvan írva. (Nem túlzó, de azért elég balol-

⁹ SZABÓ Gyula, *Képek a kutyaszorítóból*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2001, II, 367 pp.

¹⁰ I. m. I. 255.

¹¹ POMOGÁTS, *Magyar irodalom...* III, 314.

dali)... Hát én arra kérlek..., írj a valóságnak megfelelően, mert nem szeretném, ha itthon valaki a szemem közé vágná, hogy pénzért meghamisítod a történelmet.” Görömbei András a *Gólya szállt a csúrré* apaképét így foglalta össze: „A levelekből és egyéb dokumentumokból kirajzolódó édesapa pontos, becsületes ember, a nagyregény Gondos Dénesére emlékeztet.”¹² A szabadon kibeszélt műhelytitkokból ma már tudjuk, hogy Szabó Mózes „sok szót és levélsorokat” kölcsönzött a regénybeli Gondos Dénesnek.¹³ Ilyen személyes érintettségek, viszonyrendszerek hálózatában készült a *Gondos atyafiság* és ma már kivételesen elismerő értékelésként idézhető fel, hogy a korabeli pártos kritika a nagyregényt kollektivizálás- és pártellenesnek kiáltotta ki. A regényvalóság hitelességét és ezzel együtt a morális magabiztosságot a történelem kerekének fordulatával bekövetkezett perspektíva-váltással olyan egykori kritikák erősítik, mint a Lenin-, Hruscsov- és Gorkij-idézetekkel tűzdelt hírhedt Hajdu Győző-kritika, az *Árboc tövében árnyék a mérce* passzusai Szabó Gyula „világnézeti, ideológiai zavarairól, a valósághoz való egészségtelen viszonyulásáról”; e „hibákból” következően a regénnyel többek között az volt a baj, hogy „az író is Gondos Dénesnek („apám legközelebbi regénybeli rokona”¹⁴) ad igazat, előtte is az elkövetett hiba és a középparaszt sérelme válik főkérdéssé... S ezt sugalmazza az olvasónak is. Hogyan történhetett ez meg? Nézetem szerint úgy, hogy az író kommunista tudata, amely az első kötetben általában még élt és hatott, a második kötetben elaludt, helyesebben visszahullott a kispolgári, pontosabban a középparaszti mentalitásba, ideológiába.”¹⁵ „A kisbirtokos paraszt: Gondos Dénes az ideál... Őt eszményíti, az ő magatartásába lehel meggyőződése minden hevét és erejét.”¹⁶

Az alkotás műhelytitkainak szabad kibeszélése – a *Képek a kutyaszorítóból* számadás-regény lapjain – nem hagy kétséget afelől, hogy a *Gondos atyafiság* a falu szocialista átalakításának dokumentum-irodalmaként is olvasható: „Éveken át mintegy »kéz a kézben«, párhuzamos »kerékvágásban« haladtak a valóságbeli »harc« eseményei és a regénybeli cselekmény fejleményei, a regény körüli »csaták« egészen a kollektivizálás »központi ügyére« összpontosítva folytak, s mire pont került a regény végére azzal, hogy küszöbön állt »Székelylokon« is a közös

¹² GÖRÖMBEI András, *Kisebbségi magyar irodalmak (1945–2000)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, 42.

¹³ Például összevethető a *Gólya szállt a csúrré* 110. oldalán közölt apai levél és a *Gondos atyafiság* 2004-es kiadásának 335. oldalán olvasható párbeszéd-részlet.

¹⁴ SZABÓ, *Képek a kutyaszorítóból... I. m.*, II, 358.

¹⁵ *I. m.*, II, 307.

¹⁶ *I. m.*, II, 309.

gazdaság megalakulása, a valóságban azzal egyidejűleg az volt a »vég«, hogy »végérvényesen« győzött a szocializmus falun is.”¹⁷

A szocialista korszak irodalompolitikai, ideológiai viszonyai között ezt a társadalmi drámát sem annak jelen idejében, a *Gondos atyafiság* írásakor, sem közel két évtizeddel később, a *Gólya szállt a csűrre* – család- és falutörténeti emlékezés és vallomás – megjelenésekor nem lehetett teljes valóságúsággal elbeszélni. 1974-ben már ábrázolható volt a hatalmaskodó agitátorok, adóhátralékokért fogláló adószedők alakja, megjelenhettek az „önkéntes” kollektivizálás erőltetésével a család és a szülőfaló „kutyaszorítóba” került helyzetének egyes részletei, de csak a kilencvenes években jött el – teljes szabadsággal idézhető dokumentumanyagok bő felhasználásával – az ötvenes évek traumatikus tapasztalatainak részletes kibeszélési lehetősége. A család ennek a zaklatott állapotnak a meg-megújuló kényszereiről folyamatosan tudósította leveleiben az értelmiségi osztályba emelkedett, Kolozsváron élő fiát, mi több, sok esetben éppen tőle várta – és kapta is – a hátralékok miatt foglalásokkal fenyegető adószedők elől a szabadulást, vagy a közbenjárást – nemcsak a család, a szomszédság is – a megemelt „obligáció”, a húskvóta alóli felmentésben. Ilyen szintű közvetlen kapcsolatban élt tehát az író a kibocsátó környezettel, ez a szoros kölcsönviszony mély tapasztalati közösséget, a nézőpontok kölcsönösségét jelentette. Ennek a kölcsönviszonynak aztán olyan következményei voltak az író látásmódjában, hogy a legszigorúbb pártos, osztályharcos követelmények, ideológiai kényszerek, antiklerikális kampányok idején sem történhetett meg a Szabó Gyulai-i prózában – mint egyes író társainál ebben az időszakban –, hogy a kulákok megmérgezték a gabonát, vagy szelíd kék szemű milicisták és tolvajkodó papok forgolódtak volna az akkor készülő *Gondos atyafiság* lapjain. Hogy Szabó Gyula valóságábrázolásában a teljes állami intézményrendszerrel sulykolt képmutató ideológiai követelmények és kényszerek ellenére megőrizte a hatalomnak alávetett falusi társadalom hétköznapi élet-tényeinek tiszteletét, abban – az erkölcsi alapállás mellett – éppen ennek a történelem kereke alá szorított paraszti léttel való szoros, eleven kapcsolatnak perdöntő szerepe volt. A nézőpontok kölcsönösségéből következik, hogy ma, utókor olvasatban a paraszti világ hatalmi-politikai eszközökkel történt átalakításának társadalmi drámáját a *Gondos atyafiság*ban alulnézetből, a parasztság belső perspektívából láthatjuk. Annyit, amennyit a korszak pártos irodalompolitikai szigora akkor eltűrt.

A *Gólya szállt a csűrre* emlékeztíró irodalom: Szabó Gyula a hetvenes évek elején újra visszatekint a negyvenes-ötvenes évek fordulójától történelmi zsákutcá-

¹⁷ I. m., I, 9.

ba került paraszti társadalom hétköznapjaira, válaszként az irodalmi életben akkor tapasztalt, a múltra fátylat borító beállítódásra: „voltak, akik másfél évtized távolából kezdték egyszerű mesének látni az életben és irodalomban keservesen megszenvedett konfliktusokat, s számomra ez is késztetés volt arra, hogy a dokumentáris irodalom eszközeivel emlékezzem és valljak. A tények és igazságok, a műhelytitkok szabad elmondása változatlanul sok tilalomcsóvába ütközött, s így még a szülői leveleket is eleve csak fájdalmas csonkításokkal, a kárvalás nyomasztó érzésével lehetett tanúságtételként napfényre tárni...”¹⁸

A családtörténeti vallomásban az általánosítható társadalomtörténeti tartalom a sok vonatkozásban még öntörvényű falusi világba behatoló hatalmi erőszak- és kényszerformák és az erre adott társadalmi válaszok részleges felmondása az író családjának példázatán. A család levelei csak újabb két évtized elteltével a *Képek a kutyaszorítóból* lapjain olvashatók csonkítások nélkül. E személyes dokumentumok a korszak társadalomtörténetének ritka és becses forrásai: az ötvenes évek kollektivizálással fenyegetett falujának kiszolgáltatottságáról, mindennapi létviszonyairól nyílt beszéddel, torzítások nélkül tudósítanak. Páratlanul hiteles dokumentumai egy középparaszti család elutasító szembenállásának a kollektivizáló, a parasztság verejtékén iparosító, önállóság- és szabadságfosztó kommunista hatalmi szándékokkal. Hitelesek, mert nem hivatalos hatalmi intézményekben, nem azoknak szánva, hanem bizalmas személyközi viszonyokban születtek:

Kedves fiam!

...Leveledben érdeklődöl, hogy nem-e a kollektív gazdaság szele fújdogál errefelé? Hát örömmel (!!!) értesítlek, hogy az a tomboló vihar még nem érkezett ide, csak egyelőre a szomszédban (Szentpálon, Gyepesben s részben Szentmártonban) dúl. Te próbálsz megnyugtatni, hogy az nem is olyan rossz becsületes embernek, ha becsületesen dolgozik. Hát mi lehetünk akármilyen becsületesek, de mi már öregekül becsületesen dolgozni ezután nem tudunk, mert megindultunk a lejtőn lefelé. (50 után délután). S máskülönben is ami hazugsággal indul és hazugsággal folytatódik, bajosan végződik igazsággal. Az bizonyos, hogy a sorsunk veszedelmesen hasonlít a jobbágy sorsához. Mert mi most úgy építjük a szocializmust, hogy mindent (pénzt, állatot, tejet) szolgáltatunk be... úgy látszik, egyelőre minket még nem háborgatnak, majd ha megindul újból a vész, értesítlek” – írta 1952 áprilisában Szabó Mózes Kolozsváron diákoskodó fiának.¹⁹

¹⁸ *I. m.*, IV, 410.

¹⁹ SZABÓ, *Képek... i. m.* I, 104.

Szorongás, irónia, elkeseredés, megújuló remények és a mindennapi lét fontos apró tényei – születés, munka, építés, halál, konfliktusos személyközi viszonyok, viszonyulások képei kavargognak az évtizedek forgatagában fennmaradt levélsorokban. Nemcsak hitelességük, de ritkaságuk, pótolhatatlanságuk miatt is hasznos források e levelek a székelyföldi falu társadalomtörténetének: ablakokat nyitnak egy végérvényesen elsüllyedt világ mindennapjainak apró részleteire.

A *Gondos atyafiság* végleges változata második kiadásának előszavát zárva 2004-ben is kérdezi az író: „...talán még azt is megérhetném az új kiadás jóvoltából, hogy feltáruljon a »végső titok«: vajon túléli-e magát és szerzőjét a regény, s ha túl, inkább Julis, Eszti, Miska Sanyi s a többi »érzelmi regényeként«, vagy tán még annál is inkább mint egy végzetes történelmi tévedés történelmi dokumentumkönyve, azaz: mint »a paraszti élet szocialista átalakulásának egyik legmaradandóbb értékű művészi alkotása.«²⁰

Szabó Gyula 2004. december 21-én elhunyt, egy évtized távolából a „végső titokra” a lehetséges választ olvasója válogatja. A magunk részéről a fentiekben a „dokumentumkönyv” hitelessége és maradandósága mellett érveltünk.

Ha van az erdélyi magyar irodalomban a *Gondos atyafiság* faluképének tökéletesen, minden ízében ellentmondó falukép, az a Mózes Attila kisregényének, az *Egyidejűségeknek*²¹ faluképe. A regény alcíme megtévesztő lehet, az olvasó a klasszikus falumonográfiákra gondolna: nem a falu, hanem két kultúrát reprezentáló szereplők találkozásainak, kölcsönviszonyának monografikus történetét ismerhetjük meg. Pontosabban a (viszonylag) zárt falusi közösségbe idegenként érkező városi tanár idegenség-tapasztalatának monográfiáját, mert a jövevény tanár kulturális háttéréről, előzetes tapasztalati világából az író keveset láttat. De nincs is szükség erre: az első pillanatokban kiderül, hogy a jövevény *más*, mint a falusiak, s ennek a másságnak a tartalma nem érdekel senkit, a mássággal szemben kirekesztő gesztusok működnek, nem hatolhat be ennek a világnak a határain belül. Az idegennek itt nincs státusa. Folyamatosan arra kényszerül, hogy eligazodjon az ismeretlen világ mindennapjaiban, és ezért újra meg újra megpróbálja megfejteni az új környezete idegenségének mibenlétét, a megközeleltett társadalmi világ kultúrájának sajátosságait. Milyen ez a világ, miféle emberek élnek itt, hol van ez a zártnak mondott közösség a szűkebb (mondjuk: erdélyi) földrajzi térben? Az efféle konkrétumokhoz szokott olvasó e kérdésekre nem

²⁰ SZABÓ Gyula, *Gondos atyafiság*, Csíkszereda, Pallas Akadémia Könyvkiadó, 2004, 18.

²¹ MÓZES Attila, *Egyidejűségek. Rendhagyó falumonográfia évszakokban*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1980.

kap választ, „az író sem ébreszt ilyenszerű kíváncsiságot olvasóiban. Sütő András Pusztakamarása mindig egy az egyhez: Pusztakamarás. Szabó Gyula Székelyloka mindig Homoródalmásnak számított, az olvasó tudatában is.”²² Mózes Attila faluja, Göcs valahol a tágas nagyvilágban létezik, vagyis létezhet, az ide érkező idegen és a falusi világ találkozásának története bárhol előfordulhat, pontosabb földrajzi, etnikai, néprajzi, néplélektani betájolás nélkül. Mert bárhol megeshet a „göcsi történet”, ahol különböző kultúrák eltérő gondolkodásmódú reprezentánsai találkoznak, azaz bizonyos kényszerítő körülményeknek engedelmeskedve egy időbe, egy térbe zártan élnek.

Nem teljesen zárt ez a göcsi lakóközösség, ha gyenge kapcsolatszálakon is, de érintkezik a külvilággal. A regényvalóságban valamikor a múlt század hetvenes éveinek második felében vagyunk, van traktor, autóbusz, tévéadás, vannak, akik naponta eljárnak a faluból városi munkahelyekre, hétvégeken innen elszármazott városiak jönnék haza új szokásokkal, tehát a kis elszigetelt falut is megérintette a mobilitás, a modernizáció. Az író nem az eljárók és hazatérők érdeklik, hanem a falu helyben lakói, az egyre fogyó parasztok és pásztorok zárt, ismeretlen, nyugtalanító világa. Velük szembesül nap mint nap a jövevény tanár. Bármennyire igyekszik magányát védelmezni, ebben a közegben él, a szemtől szembeni találkozások elkerülhetetlenek. Nem akar ő teljes betekintést ennek a kisvilágnak a gondolkodásmódjába, érték- és normarendszerébe, nem akarja, hogy befogadják, irtózik attól, hogy itt ragadjon, de naponta beleütközik környezete érthetetlen, tikokat őrző viszonyaiba, amelyeket kénytelen kérdésesnek és magyarázatra szorulónak tekinteni. Viszolyogva közelít az ismeretlen, völgykatlanba szorult faluhoz, kezdettől elvágódik, de egyelőre itt kell boldogulnia, így önmaga védelmében igyekszik leszűkíteni a találkozások lehetséges felületét. A falu élet- és munkarendjétől, értékrendjétől idegen tanár nézőpontjából minden a múltó évszakok rendje szerint ismétlődik, megszokott, unalmas és sivár. „Az elmúlás unalmas önisméltődésében telt a tanár ideje.”²³ Az unalmas időtlenség undorító szimbóluma a falu idiótája, aki minden évszak-fejezetben megjelenik, egykedvű, zavaros, unott a tekintete, hatalmas hústömeg: „szájába veszi laposra szopott nagyujját és nagyon elégedett [...] így hevert évekkal ezelőtt is, évekkal ezután is, ő a megtestesült időtlenség, nem neszel fel semmire, nem vonzza magához semmi esemény most sem, akkor sem...”²⁴

²² MAROSI Péter, *A megállt idő nyomása*. Korunk 1981. 4. 271.

²³ MÓZES, *Egyidejűségek, i. m.*, 84.

²⁴ *I. m.*, 133.

A városról hétvégeken hazalátogató fiatalok rövid időre némi élénk hangulatot hoznak a szürke egyhangúságba, de a tanár tőlük is távol tartja magát. Félelmetes és veszedelmes a falu, farkasüvöltést hoz a késő őszi szél, fagyos némaság ereszkedik a tájra, mert titkokat őriz, amit az idegen előtt nem fedhet fel. Az jövevény magányos és védtelen, néha elfogja a rémület, menekülni szeretne „A kívülről jövő mindig csak kívülállóként láthatja egy zárt közösség életét, s mikor erre rájött, újból elfogta a mehetnék: fokozottabb veszélyérzete támadt...”²⁵ A jövevény része lett egy olyan valóságnak, amelynek szabályait, magatartásvezérlő normáit nem ismeri. Fél, hogy itt ragad, megtanulja a számára még idegen értelmezési sémákat „egyszer ő is épp úgy fogja érteni a néma Sajgó jelbeszédét, mint a többiek.”²⁶ Marginális marad, személyközi kapcsolatait tudatosan a magánya védelmében alakítja: „Nem járt senkihez, mert közömbös hétköznapi dolgokon kívül nem tudott szót váltani sem a falubeliekkel, sem kollégáival... rossz előérettől gyötörve egyre dühödtebben játszotta az örök elkészülődőt...”²⁷

Ami a falusiaknak a dolgok rendes, természetes lefolyása, az a jövevénynek az eseménytelenség állapota: „Egy ilyen zárt kisközösségben sosem történik semmi olyan jelentős esemény, ami meggondolkoztatná akár egy pillanatra is a kívülállót, a kívülről jövő csak a nagy pállott eseménytelenséget érzi a házak között...”²⁸ Miközben a megrendítő és borzalmas dolgok történnek: nyíltszíni halál, gyilkosság nyilvánosságban, állati erőszak emberen, elvadult emberi erőszak állatokon, halálos baleset. Pusztul fiatal és idős (tíz temetésről olvashatunk a 166 oldalon!) bedeszkázzák a kihalt házak ablakait, el sem széled a temetések utáni torról a végtisztességtevő gyülekezet, máris deszkázzák az ablakokat: „A beszélgetésbe beledörren kintről az első kalapácsütés, egyre gyorsuló kopogással verte fejig a szeget a deszkába, már az utolsó ablakon döngött a kalapács de ez senkit nem zavart, a hús meg a pálinka jó volt, az élet elviselhető, s ebben a sivár nyugalomban és elégedettségben azt sem vették észre, hogy a szegecselő ember halcan belép a bedeszkázott ablakú falak közé...”²⁹

A tanár nem törekszik bizonyosságokra e kis társadalmi világ megismerésében, de ezek a bizonyosságok a kívülálló jövevény illúzió-, idill- és nosztalgia-mentes értelmezéseiben mégis időt állóan, kristálytisztán megszületnek. Idegenként nézi a földeken dolgozó parasztok megfontolt, magabiztos mozdulatait,

²⁵ *I. m.*, 51.

²⁶ *Uo.*

²⁷ *I. m.*, 77.

²⁸ *I. m.*, 102.

²⁹ *I. m.*, 44.

akik biztosak a termés öntudatlanul is célszerű újraismétlődésében, s ezért biztosak magukban is: „Lassú egyenletes mozdulatokkal kapáltak, aki nem ismerte őket, s kis ideig nézte csak, azt hihette, lomhán, lustán mozognak, pedig csupán erejüket osztották be ösztönszerű takarékossgal, hogy éppen estelig elég legyen [...] Viszont aki egész nap nézte őket, már-már emberfelettinek találta ezt a vontatott, erőbeosztással végzett munkát. Ingben, szalmakalapban hajoltak a föld felé, s talán már annyit bámulták a rögöt, hogy az érést is látták, amint szélesedik, növekedik a kukorica levele, vastagodnak az eleinte szorosan burkolt csövek, zöldből lassan sárgássá vált a dohánylapi. Örömmük, megnyugvásuk volt a földben, mely testüket is természetesen fogadja majd be, ha eljön az ideje, hogy teljesen egygyé váljanak vele. Talán ezért tudja a paraszt a városinál mindig nyugodtabban tekinteni a halált, a saját elmúlását is, mert igazából sosem szakadt el a földtől, melyből – hite szerint – vétetett, melyet gondozott, s az visszagondoskodott róla... Nyugalmát a földtől kölcsönzi, ember-természete nem szakad el soha a természet nagy egészétől”³⁰

A világ dolgainak, a hírcsatornákon beérkező legdöbbenetesebb eseményeknek sincs itt nagy jelentőségük, a saját világ határán elveszítik felhívó hírértéküket, átszűrődnek fontosabb, pragmatikus, otthonos értelmezési kereteken: „Öntörvényű világ ez, a külső behatások csak színeznék rajta, az alapanyag lényegében marad, amilyenek kialakult a tudatvilágban: azzal törődtek, ami közvetlenül őket érintette, az rázta meg többnyire az egész falut: felháborodottan ütöttek, ha tyúktolvajlás történt a szomszédban, megvonták a vállukat, ha tömeggyilkosságról, tömeges éhezésről, árvízről és földrengésről értesültek az adásokból.”³¹

Mégis történnek az eseménytelenségben a kívülállót meggondolkoztató dolgok! Ebben az ellenséges világban a tanár önmagáról alkotott képének stabilitása forog kockán, nem akar behódolni, azonosulni, remeteéletében idegesen kóborol a faluhatáron, pótcselekvésként unalmában tollát rágcsálva „egy-egy hangulatot akart megörökíteni, hogy ne olvadjanak szét nyomtalanul benne”³² Irigykedve gondol az egyetlen napra megjelenő városi (potenciális) kolléganőre, akinek van ereje azonnal továbbállni. Aztán elérkezik egy téli este, amikor egy lelkileg sérült kamaszt üldözőbe vesz a kutya farka és az áldozat üvöltésére senki nem merészkedik ki védelmére az éjszakába, a tanár se: „Most mintha olyasmivel próbálta volna nyugtatni a lelkiismeretét, hogy semmi köze a falu egyetlen

³⁰ *I. m.*, 117.

³¹ *I. m.*, 104.

³² *I. m.*, 142.

tagjához sem, holott több köze volt, mint sejtette volna, mert ebben a gyáva lapulásban azonosult teljesen.”³³ Cinkos lesz a borzalmas eset elhallgatásában, az új titok őrzésében. A falu méltányolja cinkosságát, megteszi az első gesztust a befogadására, a tanár „szája szélén dühös és gúnyos, torz mosollyal” elfogadja.

Mózes Attila az évszakok „négyciklusos örökkévalóságában” élő paraszti világ tudatfolyamatainak olyan rejtett működési szabályaival ismertet meg, amelyek túléltek keletkezésük történeti idejét: *párhuzamos egyidejűségben* léteznek más kulturális mintákkal.

Lőrincz György *Pusztulás* című, 2002–2004 között írt regényében³⁴ a *Gondos atyafiságban* ábrázolt társadalomtörténeti kontextusban elkezdődött, tulajdonfosztással, értékrendi átalakulással elindult társadalmi folyamatok következményeit ábrázolja.

Kenéz esperes szolgálati útvonalai révén – az „egykor öntörvényű Sajgóföld déli peremén, ahol csak a sors kihívásaitól megkeseredett öregek laknak”³⁵ – kilenc haldokló, pusztuló falu problémáival ismertet meg az író. E falvakban pusztul az élet, kiüresedett elnéptelenedett utcák, bedeszkázott ablakú, omladozó vakolatú, üresen álló házak, zárt ajtajú templomok állnak.³⁶ Új házak nem épülnek, az utcakép lehangoló, nem tartják rendben a régi épületeket, lehulló vakolatú, bedeszkázott ablakú házak sora mindenfele.³⁷

A táj lepusztult, „kopár, aszott”, elhagyott, „mintha aknák szaggatták, tépték volna fel a föld arcát”.³⁸ A baj, a nagy romlás a 20. század közepén kezdődött az értékrendi átalakulással, „akkor, amikor hitetlenné tették a népet, megtörték a tartását, elvették önérzetét, elvették a múltját, jelenét, jövőjét...”³⁹ A falu elleni hatalmi támadásban a helyi világok „értékrendjét kellett megtörni, a régi értékeket, amelyeket a föld birtoklása, a vagyontudat szült” a százados szokásrend föl-bomlasztásával.⁴⁰ „A hatalom kikezdte a jellemet”, a többszázados rendet „kikezdte az új idő foga”⁴¹. Minden faluban akadtak lojális, a hatalmi célokban használható – a regénybeli Varró Etelhez hasonló – végrehajtó eszköz emberek. A régi rendet felforgató társadalmi változások sodrában elsorvadtak a közösségi

³³ *I. m.*, 155.

³⁴ LŐRINCZ György, *Pusztulás*, Csíkszereda, Pro Print Könyvkiadó, 2005.

³⁵ *I. m.*, 12.

³⁶ *I. m.*, 14.

³⁷ *I. m.*, 321.

³⁸ *I. m.*, 280.

³⁹ *I. m.*, 13.

⁴⁰ *I. m.*, 69.

⁴¹ *I. m.*, 156.

intézmények, központi életszervező értékek semmisültek meg: „a földet ma nem szereti senki...”⁴², értékválság van. Ezekben a pusztuló falvakban az emberek „a semmi vizében lebegnek”, hitevesztettek, jövőtlenek.⁴³ Az embereket sodorja az ár, cselekvés helyett „tolláskodó tespedő tunyaság van”, a következmény a „bokrosuló nyomorúság”. A lumpenesedés tipikus társadalmi jelenség.

Az elüresedő falvakat cigányok foglalják el, a helyi kisvilágokban kulturális átalakulás zajlik. A pusztuló falvak társadalmi közérzetét nemzedékek közötti konfliktusok is terhelik.

Az író hanyatló, sorvadó aprófalvak világának állapotáról beszél, egyetlen utalás történik a regényben⁴⁴ arra, hogy a cselekmény színhelyétől (Sajgóföld pereme) távol más arculatú erős községek, fejlődő falvak is vannak, de az író nem vezet el egy ilyen faluba.

Lőrincz György a 20. század végi, 21. század eleji közösségi létmód problémáit ábrázolva érzékenyen reagál a falusi térségek társadalmi változásaira, a kialakuló, elmélyülő egyenlőtlenségekre, a társadalom szétesettségének, atomizálódásának következményeire.

Úgy véljük, az erdélyi magyar irodalom legfrissebb faluregénye, Czegő Zoltán *Katonabogár*⁴⁵ című regényballadája is erre a társadalomtörténeti állapotra vonatkoztatható mű. A regény valóságelemekből felépített falumitológia, fikció a fogalom teljes értelmében.

Az író nem a jelenkori falu társadalmi közegéből meríti a valóságelemeket, de a valóságreferenciákat, a valóságvonatkozásokat az olvasó megtalálhatja a jelenkori erdélyi állapotokban. A regényt a jelenkori társadalmi-közéleti viszonyok háttere előtt olvasva könnyen azon kaphatjuk magunkat, hogy tapasztalati valóságunkat a regényvalósággal összevetve párhuzamosan szemléljük. Czegő egy lehetséges faluvilágot épít fel, aprólékosan berendezzi a valóságtényekkel a gazdálkodás, a megélhetés hétköznapi munkáitól a közös ünneplésig. Olyan személyközi viszonyokkal, viszonyulásokkal, értékekkel amilyeneket a jelenkori valóságos falvakban nem találunk. Talán a múltban sem volt általánosítható, de az emlékezet képzeteiben ott vannak a nyomai. Ebben a faluban nincsenek konfliktusok, a családok, nemzedékek, szomszédok, gazdák és előjáróik felhőtlen harmóniában élnek, a szomszéd falvakkal hasonlóan, kifogástalanul jó a viszony. Az időseket különös tisztelet övezi. Ők maguk időtlenek, látnokok: látják a falut fe-

⁴² I. m., 235.

⁴³ I. m., 273.

⁴⁴ I. m., 13.

⁴⁵ CZEGŐ Zoltán, *Katonabogár*, Csíkszereda, Pallas Akadémia Könyvkiadó, 2011.

nyezető közlő veszélyt, cselekvésre, tartalékolásra buzdítják az embereket, és a falu berendezkedik a túlélésre: nagy mennyiségben tartalékolnak terményt, tűzifát. Elérkezik a drámai fordulat, amikor hatósági parancsra a tizenhat és ötven esztendő közötti férfiaknak be kell vonulni a megyei katonai parancsnokságra, „néhány hónapi állami munkára.” „Hetven darab plakátot tettek ki a faluban, hogy senki véletlenül se maradjon tájékozatlan.”⁴⁶ A falu megdermed, nem bírja felfogni a parancsot.

A fiktív konstrukció e traumatikus fordulatának a referenciális értéke kétségtelen a 20. századi erdélyi történelmi valóságban. Példaként idézzük fel az első világháború kitörésének és a férfiak bevonulásának egy traumatikus személyes élményét egy székely faluban: „Egy hajnalon dobszó riasztotta fel a lakosságot: a Zsigmondok utcája fejibe ott a hídon megállott agusztus elsejire virradólag – de addig már lehetett hallani a hírt – ott megállott a dobos, s azt hirdette, hogy mindenki, aki standba vót s letette a katonaságot, s aki most szerelt le az es – negyvenkét évig – egy huszonnégy órán belül, minden embör s legén vonuljon bé a maga ezredihöz. Ez vót augusztus elsejire virjadólag az újság. Akkor osztán gondolhassátok, hogy mi vót! Tizennégynek augusztus elsejin!”⁴⁷

Rendkívüli, tapasztalati előzmények nélküli társadalomlélektani állapot és gazdasági helyzet vette kezdetét az emberek életében: családtagokat választott el egymástól a háború, fiatal férfiak sebesültek meg, estek el a csatatereken, özvegyek, árvák, gyászoló szülők maradtak utánuk. A csonka családokban az életfenntartó munka az asszonyokra, gyermekekre és öregekre nehezedett. Akárcsak Czegő Zoltán regényének csonka családjaiban. Fikció vagy valóság? A *Katonabogár* fikciós történet, a cselekmény kitalált, de valós elemekből konstruált, legmarkánsabb valóságreferenciája a falu és a külső hatalom viszonyának ábrázolása. A hatalom kegyetlen, a falu és a hatóság között közvetíteni próbálókat kíméletlenül megalázza. A falusiak esélytelenek ebben a viszonyban, nincs, nem lehet ellenállás, a férfiak – egy hírhozó kivételével – értelmetlenül elpusztulnak. Ahogy a letűnt század történetének egymást követő drámai korszakaiban sok millió emberrel megtörtént. Az élet folytathatóságának reménye a regényben a születő gyermek. Czegő regénye emlékezetregény is. Felmutat egy közösségi modellt: a közösségiség, az önös érdek nélküli felelős cselekvés modelljét, a szolidáris személyközi kapcsolatok modelljét, felmutatja a lehetséges Jót a Gonosz ellenében. Írói és közéleti felelősséggel reagál a mai erdélyi – falusi és városi – valóságban tapasztalható állapotokra.

⁴⁶ *I. m.*, 143.

⁴⁷ Részlet GOTHÁRD Jánosné sz. Sándor Anikó (1890–1984) emlékezéséből. „*Hát ilyen virágokat szettünk, ilyen életököt éltünk...*”, *Átmenetek* 1990/1, 36.

Összegzés

Úgy véljük, a jelenkori falusi térségek életvilága az erdélyi magyar prózairodalom téma- és érdeklődési körét igen szerény mértékben foglalkoztatja. A falvak valóságának ma tapasztalható diverzitása, az egyéni tapasztalatok heterogenitása alig jelenik meg – társadalmi súlyát tekintve – az utóbbi fél évszázad prózairodalmának termésében. Az urbanizáció, a globalizáció, a régi életformák átalakulása és felbomlása, ennek a változásnak ábrázolása mondhatni szegényes, nagyrészt hiányzik. Az irodalom alig kísérelte meg a számvetést ezekkel a jelenségekkel. Kérdések sokasága tehető fel. A falun élők világával szembeni közönyről, érdektelenségről volna szó? Nincs a prózairodalomnak empirikus elköteleződése?

Várható-e a körülöttünk lévő világ jobb megértése az irodalomtól? Feladata-e az erdélyi magyar irodalomnak, hogy hozzátegye valóságpercepcióit, intuícióit annak az alapvető kérdésnek a világosabbá tételéhez, hogy milyen társadalomban élünk? Elavult szemlélet megragadni az egyént a mindennapi létezésében? Például ábrázolni, hogy milyen függőségi rendszerekben él, s azok hogyan alakultak ki, a hagyományos struktúrák bomlásával milyen tényezők szabályozzák a társadalmi kapcsolatokat?

Végezetül engedtessek meg a szerzőnek, hogy előhozakodjon egy példázattal. A jelenkori társadalmak nyugtalanító jelenségeit megérteni és megértetni akaró szociológia szemléletváltásában, feladat- és útkereséseiben megfogalmazódott, hogy „a kortárs társadalmak folyamatosan széttöredeznek, az identitások balkanizációja valóságos kockázattá válik, fokozatosan az identitások megkérdőjelezhetetlensége felé tartunk. Egy ilyen helyzetben a szociológia célkitűzéseinek – és főleg hivatásának – irányt kell változtatnia: az kell legyen a feladata, hogy kimutassa, mi az, ami képes az egyéneket egymással összekapcsolni.”⁴⁸

Az előbbi gondolatok analógiájára: vajon az erdélyi magyar prózairodalomnak nem kellene-e irányt változtatnia? Feltéve, hogy irodalmunknak olyan céljai is vannak, mint a saját társadalmunkra vonatkozó tudásunk gyarapítása, a társadalmi létünk érthetőbbé tétele.

De az is elképzelhető, hogy az irodalom társadalmi hatásáról, szerepéről, szereplehetőségeiről tévhiteket éltetünk magunkban...

⁴⁸ *Elemzések és gondolatok az individuumszociológiákról. Interjú Danilo Martuccelivel. Replika 2012/79, 35. Az interjút készítette Szépe András.*

Az „új szemléletmód” a Pál-kutatásban

A német újszövetségi kutatás a 19. század végétől egyre több ponton javasolta Pál leveleinek hagyományos reformátori – kiemelten lutheri – olvasatának felülvizsgálását, részint a vallástörténeti kutatások (*Religionsgeschichtliche Forschung*) eredményeként.² Bár számos egyéni megközelítés nem állta ki az idő próbáját, egy erősödő konszenzus körvonalazódott két kérdés mentén: az egyik, hogy Pál leveleinek „lutheránus” értelmezése kérdésessé válik a judaizmus és hellenizmus által fémjelzett kulturális háttér növekvő megértésének fényében, a másik, hogy a megigazulás többé nem tekinthető Pál teológiájának – és így a keresztény teológia – központi fogalmaként. Ez erősödő konszenzus aztán két irányban is kifejtette a hatását. Egyfelől a rendszeres teológián belül, ahol főként a második világháborút követő évtizedekben a megigazulás fogalmának a háttérbe szorítása figyelhető meg³, másfelől az újszövetségi kutatáson belül, ahol serkentőleg hatott, és kisebb könyvtáryi irodalmat termelt Pál teológiájának újraértelmezési szándékával. Ez utóbbi részét képezi az „új perspektíva” néven elhíresült megközelítésmód, amelynek vázlatos áttekintése jelen vizsgálódásunk tárgya.

Hogy tárgyunkat pontosabban is meghatározzuk, az „új szemléletmód” az újszövetségi kutatásnak azon törekvése, amely megpróbálja Pál leveleit kiemelni a lutheránus-reformátori, polemikus, zsidó legalizmus-olvasatból, és az első századi judaizmus kontextusának saját fogalmi rendszerén belül újraértelmezni. Fi-

¹ CZIRE Szabolcs (1971) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Újszövetségi Tanszékének docense.

² A korai viták áttekintéséhez lásd: Johannes GOTTSCHICK, *Paulinismus und Reformation*, Zeitschrift für Theologie und Kirche 7(1897), 398–460; Eberhard VISCHER, *Jesus und Paulus*, Theologische Rundschau 8(1905), 129–143. 173–188; Wilhelm HEITMÜLLER, *Zum Problem Paulus und Jesus*, Zweitschrift für neutestamentliche Wissenschaft 13(1912), 320–337; Wilhelm MICHAELIS, *Rechtfertigung aus Glauben bei Paulus=Festgabe für Adolf Deißmann zum 60. Geburtstag*, hrsg. Karl Ludwig SCHMIDT, Tübingen, Mohr, 1927, 117–158.

³ Erre a következtetésre jut a megigazulás történetéről írt tekintélyes monográfiájában Alister E. McGRATH (*Iustitia Dei: A History of the Christian Doctrine of Justification*, Cambridge University Press, 3. edition, 2005, 406–407).

gyelemre méltó, hogy a felvetés nem a katolikus vagy ortodox teológusok részéről érkezik, hanem tekintélyes protestáns újszövetségi írásmagyarázóktól.

Krister Stendahl – az „új szemlélet” közvetlen előfutára

A Harvardon tanító, majd nyugdíjas korában stockholmi püspökké választott Stendahl egyike a legismertebb mai Pál-kutatóknak, mely pozíciót főként egy vízváltó tanulmányával (*Pál apostol és a Nyugat befele forduló lelkiismerete*, 1963), illetve a felvetést 14 év alatt önálló kötetű fejlesztő monográfiájával (*Pál a zsidók és pogányok között*, 1976) vívta ki.⁴ Mint arra később visszaemlékszik, a Pál-értelmezések helyességét illetően nem is annyira Luther kommentárjainak olvasásakor, mint inkább az annak nyomán kialakult egyházi gyakorlat alapján támadtak kétségei, nevezetesen a bűnbánat és gyónás túlhangsúlyozása által, amelyre a svéd egyetemi hallgatók lelkigondozása közben figyelt fel.⁵

Stendahl amellet érvel, hogy Augustinus /Szent Ágoston, illetve az ő nyomán Luther a saját megtérési élménye felől közelített Pál leveleihez⁶, és ez meghatározta a levelek későbbi olvasatát. Olyan késő középkori pietizmusból fakadó lelkiismereti kérdéseket vetett fel a lutheri olvasat részint a megtérés, részint a Rómával való 16. századi küzdelem által, amely kérdések eredetileg meg sem jelentek Pál leveleiben. Ez a reformátori olvasat Pál üzenetének egy apró elemét aránytalanul felnagyítja (egyedül hit általi üdvözülést), miközben a leveleiben

⁴ Krister STENDAHL, *The Apostle Paul and the Introspective Conscience of the West*, *The Harvard Theological Review* 3(1963), 199–215; Uő, *Paul Among Jews and Gentiles*, London, S.C.M. Press, 1977.

⁵ Klaus HAACKER idézi (*Félreértette-e Luther Pál apostolt? Hozzászólás a Pál kutatás új szemléletmódja című vitához*, *Református Szemle*, 2010, 473–484.475) Krister STENDAHL *Final Account: Paul's Letter to the Romans* (Minneapolis, Fortress, 1995) művéből. Az idézet Geréb Zsolt fordítása: „Először akkor támadtak ilyen vonatkozású gondolataim, amikor egyetemi lelkész voltam, és az uppsalai katedrális sekrestyéjében a hallgatók gyónásait hallgattam. A bűnnek és a megbocsátásnak ilyen jellegű túlhangsúlyozása nincs összhangban Pál apostol felfogásával, aki korai leveleiben nem használja a megbocsátás kifejezést. Az a mód, ahogyan a bűnbocsátás fontosságát hangsúlyozták, szorosan kapcsolódott e hívő keresztyének gondolkozásához, akik szellemi rokonságban álltak azon énközpontú körrel, amelynek középpontjában bűneik, ill. azok megbocsátása állottak. Pál apostol azonban másként gondolkozott.”

⁶ Stendahl óta számos elemzés igazolta, hogy Luther teológiai gondolkodását a gyónás élethelyzete nagyban meghatározta. Legutóbb Volker STOLLE, *Luther und Paulus=Arbeiten zur Bibel und ihrer Geschichte*, hrsg. Rüdiger LUX, Udo SCHNELLE, Leipzig, Evangelischen Verlagsanstalt, 2002. Kiemelten 223–227 (*Die Busse als existenzieller Ort der Rechtfertigungslehre Luthers*).

nagyobb súllyal megjelenő témákat figyelmen kívül hagyja (pl. a zsidók és pogányok szerepét Isten tervében).⁷

Stendahl a következő fontosabb megállapításokat teszi:

a) A Római levél 9–11 fejezetei nem az első nyolc fejezet függeléke, hanem a levél tetőpontja. Itt éri el a levél – és általában Pál – gondolatisága a központi szervező elvét. Pált ugyanis nem a lutheri kérdés foglalkoztatta (Hogyan nyerhetjük el Isten jóindulatát?), hanem két másik kérdés: 1. Mi történik a Törvényen (a tényleges mózesi Törvényen és nem a legalizmussal) a Messiás érkezése után? 2. Hogyan rendezi át a Messiás érkezése a zsidók és pogányok viszonyát?

b) Pál levelei lényegében szenvedélyes védőbeszéd a nem zsidó hívek befogadása mellett, tehát azokban nem a zsidó-ellenes polémia a hangsúlyos, hanem a befogadást lehetővé tevő, törvénytől mentes pogánymisszió védelmezése. Ez az ökumenikus missziói hang nem volt időszerű Luther korában.

c) Lutherrel szemben Pálnak nem volt korábbi bűnei miatt terhelt lelkiismerete, sőt ahogy Stendahl fogalmaz, Pálnak rendkívül nyugodt, „robusztus lelkiismerete” volt. Ezt a Fil 3,6 versére vezeti vissza⁸, majd a korábban Pál belső vívódásaként értelmezett Róm 7-et („amit teszek, azt nem is értem, mert nem azt cselekszem, amit akarok, hanem azt teszem, amit gyűlölök”) paradigmatikusan új megvilágításba helyezi. Stendahl érvelése szerint itt Pál nem önmagáról beszél, nem életrajzi jellegű visszatekintés a rész, hanem filozofikus, és a test által vezérelt emberi természet miatti törvény tehetetlenségéről van szó. Ezzel együtt a hangsúly azon van, hogy „A törvény tehát szent, a parancsolat is szent, igaz és jó.” (Róm 7,12)

d) Lutherrel ellentétben Pál nem vallási konverziót élt át, hanem az ószövetségi prófétákéhoz hasonló isteni elhívást.⁹ Vallásváltásra a rendelkezésünkre álló szövegrészek (ApCsel 9; 22; 26; Gal 1.) nem utalnak. Pál ez által Isten „választott eszközévé” vált, hogy elvigye nevét a pogányokhoz (ApCsel 9,15), Pál tehát nem lett zsidóból kereszténnyé, hanem „új színben látva küldetését, felismerte, hogy a törvény akadálya lehet a pogányok befogadásának. Küldetése azon a sajátos meggyőződésen nyugszik, hogy a pogányok Isten népének részévé fognak válni, mégpedig a törvény teljesítése nélkül. Ez Pál titkos kinyilatkoztatása és tudása.”¹⁰

⁷ Krister STENDAHL, *The Apostle Paul...*, 95.

⁸ „buzgóság szempontjából az egyház üldözője, a törvényben követelt igazság szempontjából feddhetetlen voltam.” (Fil 3,6)

⁹ Stendahl részletesen elemzi az elhívási történet szövegmaradványait, majd azt aprólékosan összeveti az ószövetségi próféták elhívásával. Vö. *I. m.*, 83–88.

¹⁰ *Uo.* 89.

e) Stendahl-további érve, hogy a megbocsátás (*afészisz*) nem szerepel az autentikus páli levelekben¹¹ (később az Ef 1,7; Kol 1,14), ami további bizonyíték a mellett, hogy Pált nem antropológiai (ahogyan Bultmann értelmezte) vagy pszichológiai (ahogy Luther olvasta) szándék vezérli, és így nem a bűn vagy egyéb morális kérdések foglalkoztatják a megigazulás összefüggésében. A megigazulás helyes páli értelmét a fogalom eredeti ószövetségi jelentésmezeje jelöli ki, ilyenformán Pál teológiája nem egyéni, hanem közösségi, nem szóteriológiai, sokkal inkább ekléziológiai. A bűnre utalás hangsúlya szintén nem egyéni, hanem a Messiás eljövételének talaja, amely a törvény cselekvése nélkül nyitotta meg az utat a pogányok számára az Isten népéhez való csatlakozásra.¹²

Ed Sanders – „az új szemlélet” elindítója

Ed Parish Sanders 1977-ben megjelent *Paul and the Palestinian Judaism* (Pál és a palesztinai judaizmus) vaskos monográfiája jelöli az új szemlélet tényleges kezdetét, egyben fordulópontot képvisel a páli teológia értelmezéstörténetében. Sanders érdeklődése elsősorban az első századi kontextusra, tehát a palesztinai judaizmusra irányul. Ez jól mutatja, hogy fenti *magnum opusa* terjedelmének mintegy háromnegyede foglalkozik a judaizmussal, és csak egynegyede Pállal. A Pálra vonatkozó elemzését külön kötetben mélyíti el (*Paul, the Law, and the Jewish People*, 1983), majd a Duke-i Egyetemen kibontakozó karrierjének tetőpontján immár polemikus hangot nélkülözve tér vissza a judaizmus aprólékos leírásához (*Judaism, Practice and Belief*, 1992).¹³

Sanders lényegében kevés olyat állított, amit a korábbi kutatásban már ne lehetne fellelni. Kiválósága elsősorban roppant szintetizáló képességében rejlik, továbbá abban a módban, ahogy Pálról szóló állítását a rabbinikus irodalom, az apokrif és pszeudoepigrafikus irodalom, továbbá a kumráni tekercsek elmélyült elemzésével támasztja alá. Alaptétele, amely a holokauszt utáni keresztény teológiában immár különös aktualitással szólalt meg, nevesül, hogy a „zsidó legalizmus” egy olyan keresztény mítosz, amelyért elsősorban a reformatori ér-

¹¹ Ezzel szemben az idei forma (*afiémi*-megbocsátani) előfordul a Zsoltárt idéző Róm 4,7-ben.

¹² Stendahl, *Paul Among Jews...i. m.*, 28–29.

¹³ Ed Parish SANDERS: *Paul and Palestinian Judaism: A Comparison of Patterns of Religion*, Philadelphia, Fortress, 1977. Uő: *Paul, the Law, and the Jewish People*, Philadelphia, Fortress, 1983. Uő: *Judaism: Practice and Belief*. 63 B .C. E. – 66 C. E., London, S. C. M. Press – Philadelphia, Trinity Press International, 1992.

telmezés tehető felelőssé, amely évszázadokra torz képet festve a zsidóságról, táptalaja lett a későbbi antiszemitizmusnak.

Sanders legfontosabb állításainak summázására az alábbiakban teszünk kísérletet:

a) A judaizmus rendszere a *szövetségi nomizmus (covenantal nomism)* kifejezéssel írható le. Ez három alapvető mozzanatot jelent. Az első, hogy a szövetségbe kerülés a „bemerítés” által történik, és ez alanyi jogon minden zsidót megillet Isten kegyelméből. A második, hogy a szövetségen belül levés, a tagság „biztosítja az üdvösséget”. A harmadik, hogy a szövetségen belül maradás az engedelmességen múlik (amelynek része „a törvény áthágása miatti bűnbánat”), és lényege, hogy az illető ne kövessen el olyan súlyos törvényszegést, amely őt a szövetségből kizárná. A szövetségi nomizmus rendszerében tehát az üdvösség nem a cselekedetek által érhető el – ilyenformán nem egy érdem alapú vallásról beszélünk –, hanem a szövetségen belül maradással. Sanders hangsúlyozza, hogy az első századi palesztinai judaizmus „kegyelmi vallás” volt, csakúgy, mint a belőle kinövő kereszténység.

b) Pál a szövetségi nomizmust az elhívási élményéből fakadó két alapvető meggyőződése mentén módosította. 1. Jézus az Úr, akiben „Isten szabadulást adott mindazoknak, akik hisznek benne és közeli visszatérésében”; 2. Pál arra kapott elhívást, hogy a „pogányok apostola” legyen. Pál leveleiben tehát egy „módosított szövetségi novizmust” találunk, amely a fenti két tétel szerinti rendezőelvtől eltekintve elfogadja az eredeti érvényét.¹⁴ Pál megtérése után is zsidó maradt, nem váltott vallást (egyezés Stendahllal).

c) Pál Krisztus-élményének fényében újraértelmezte a szövetségi tagság háttérjelzőit, és eltérő válaszokat fogalmazott meg arra a kérdésre, hogy miben is áll az Isten népéhez való tartozás,¹⁵ de mindezzel a zsidó eszkatológiai gondolkodás keretén belül marad, ahogy azt a Róm 15,16 világossá teszi („Isten evangéliumának papi szolgálatát végzem, hogy a népek áldozata a Szentlélek által megszentelt és kedves legyen”). Sanders két olyan páli érvelésre mutat rá, amelyben ez a háttérmodosítás konkrétan tetten érhető. Az egyik, amikor „a hagyományos zsidó kiválasztottság doktrínáját” felülírja azzal, hogy a szövetség Ábrahámról közvetlenül Krisztusra „ugrik”, és mostantól magában foglalja mindazokat, akik hisznek Krisztusban, bár nem zsidó származásúak. A másik, amikor az Isten népének centrumát Krisztusban jelöli meg, és a benne való hit fényében definiálja

¹⁴ SANDERS, *Paul and Palestinian Judaism*, 434–442.

¹⁵ *Uo.*, 441–442.

újra a bűn fogalmát, az etikai parancsokat, a belépés formáját (kereszttség), de legfőképpen a szövetségi tagság mibenlétét.

d) Fogalmi használat szinten a szövetségi nomizmus újraértelmezése legfőképp a „megigazulás terminológiában” érhető tetten Sanders szerint. Részletes elemzéssel mutatja be, hogy a kortárs zsidóság számára az igazságosság fogalma a szövetségen belül levők leírására szolgált, míg Pálnál elsősorban a szövetséghez tartozás feltétele. Tehát míg korábban inkább a „fenntartási szókészlet” része, addig Pálnál a „változás terminológiája”, azaz nem a bent levés, hanem a belépés fogalma.¹⁶ Ezzel áll összhangban, hogy a jogi nyelvhasználattal szemben Pál mindig a „részvételi nyelvet” (*participatory language*) használja, amely az ő elhívtái élményének is központi felismerése. Nem az igaznak nyilvánítás jogi értelme a hangsúlyos, hanem a Krisztusban való hit általi igazzá levés.¹⁷

e) Sanders több témakörben is utal Pál következtelen fogalomhasználatára. Mindezt annak tudja be, hogy Pál judaizmuson belül maradása és a Krisztus-élmény általi kilépésének egyidejű fenntartása elkerülhetetlen feszültséghez vezetett. Ilyen következtelenséget vezet végig a törvény (*nomos*) fogalmának páli használatában, de a hit (*πιστις*) esetében is. Példaként a Róm 3,25-re utal („Őt rendelte Isten engesztelő áldozatul az ő vére által azoknak, akik hisznek.”) Sanders szerint itt a hit fogalmát úgy lehetne meghatározni, hogy „elfogadni a szabadítás ajándékát”.¹⁸ Azonban a 4,16–23-ban (Ábrahám-tipológia) a hit fogalma inkább arra utal, hogy „bízni abban, hogy Isten megteszi, amit megígért”, és itt a 20. vers az *apistia* (hitetlen) fogalmát használja. Sanders alábbi konklúziója részint magyarázatot kíván arra adni, hogy Pál fogalomhasználatának lazasága miként adhatott okot a hagyományos értelmezés elhajlásaira:

„A ’hitről’ szóló fejtegetés a Róm 1–4-ben sokkal inkább a törvény általi szabadulás ellenérve, mintsem a hit meghatározása. A Róm 1–4 pozitív érvelés amellett, hogy a zsidók és a pogányok egyenlők, de ez szükségessé tette a törvény elleni negatív érvelést, amit a hittal való szembeállítás szolgált. Ebből azonban nem alkotható meg a hit meghatározása. [Másként fogalmazva...] A hit kizárja az önelégültséget, de pusztán nem határozható úgy meg, mint az önelégültség ellentéte; a hit magában hordozza a bizalmat, de teljességgel nem azonosítható a bizalommal; a hit azt is jelenti, hogy a szabadulást ajándékként elfogadni, de

¹⁶ *Uo.*, 491. vö. SANDERS, *Paul, the Law...*, i. m., 55–48.

¹⁷ Sanders példák elemzésével (Róm 6,7; Gal 2,15–21; 3,25–29; Fil 3,4–12) amellett érvel, hogy Pál időnként következtelenül keveri a jogi és a részvételi fogalmazásmódot. SANDERS, *Paul and Palestinian Judaism*, i. m., 441–445; 503.

¹⁸ *Uo.*, 490.

nem csak ennyi. A hit az ember egészének választást jelenti a Jézus Krisztusban felajánlott szabadulásra, amely független a törvénytől; de ezzel a hit melletti érvelés egyben a hit elleni érveléssé válik.”¹⁹

Mindent egybevetve, Sanders végül odáig jut a judaizmus védelmezésében, hogy egyetlen mondatban így foglalja össze Pál dilemmáját: „Röviden, ez az, amit Pál kifogásol a judaizmusban: hogy az nem kereszténység.”²⁰

Az „új perspektíva” továbbgondolása

Sanders nagyhatású könyve az írásmagyarázókat sokféle reakcióra sarkallta. Ezek közül két szerzőre térünk most ki röviden, akik ellentétes irányba indultak el. A finn Heikki Räisänen a páli következetlenség, ellentmondásosság bizonyítását vitte tovább, James Dunn a következetesség feltételezésével az új perspektíva részletes kidolgozásába fogott.

Räisänen – a páli következetlenség hangsúlyozója

Heikki Räisänen abból indul ki, hogy a modern páli irodalomban mindig tetten érhető egy, a Pál leveleinek belső önellentmondásait harmonizáló törekvés. Ez az idők folyamán több formát öltött. Ott volt az „abszurd páli konklúziókat” elkerülni akaró egzisztencializáló olvasat (pl. Conzelmann), az interpolációs (közbeszúrás) elmélet, amely szerint a Galata- és a Római levél koherensen indít, de későbbi szövegbetoldások megbontották az egységet (pl. O’Neill), aztán fejlődélmélet képviselői, akik a Galata-levéltől a Római levélíg nagy ívű fejlődést véltek felismerni (pl. Dodd, Neusner, Hubner).²¹

Räisänen továbbmegy Sandersnél (aki szerint Pálnak csak néhány alapmeggyőződése volt²²), és vitába száll azokkal, akik szerint ez a néhány alapmeggyőződés „koherens középpontba” rendezhető.²³Räisänen szerint fordítva van a dolog: Pál gondolatrendszerének középpontjában épp, hogy feloldhatatlan ellentétben álló meggyőzések álltak, amelyeket sem ő, sem kortársai nem tudhat-
tak feloldani magukban. Egyfelől ugyanis ott volt az a Pál által isteni eredetüként

¹⁹ *Uo.*

²⁰ *Uo.*, 552. Kiemelés az eredetiben.

²¹ Heikki RÄISÄNEN, *Paul and the Law*, Tübingen, J. S. B. Mohr, 1987² (eredeti kiadás: 1983), xi–xxiii (WUNT 29).

²² SANDERS, *Paul, the Law...*, i. m., 147.

²³ Itt a hivatkozás J. C BAKERre történik (*Paul the Apostle*, Philadelphia, 1984).

tapasztalt Krisztus-esemény, másfelől a Törvény mint isteni intézmény. „A problémát így foglalom össze – mondja Räisänen: ott látjuk Pált a feloldhatatlan dilemmával, hogy az Isten által alapított intézményt eltörli az, amit Isten véghezvitt Krisztus által.”²⁴

Az alaptétel után Räisänen vizsgálódása középpontjába Pál törvény-használatát állítja. Részletesen elemzi a különféle jelentéstartalmakat, és véleménye szerint Pál „laza fogalomhasználata” járulhatott hozzá ahhoz, hogy hallgatóira emocionálisan erősebben tudott hatni. A következtelenség vizsgálatát kiterjeszti arra a kérdésre is, hogy Pál szerint a törvény érvénye megmaradt vagy nem. Pál több helyen azt állítja, hogy a törvény hatálya megszűnt (Gal 3,15–20; 2Kor 3; Róm 7,1–6), máskor viszont a törvény betöltéséről beszél (Gal 5,14; Róm 3,31; 8,4; 13,8–10). Ugyanakkor Pál Krisztus törvényéről is beszél, de ilyenkor nem utal egy régít felváltó új törvényre, hanem általában a Krisztus egyházára jellemző közösségi élet milyenségéről beszél.

Hasonló ellentmondások fedezhetőek fel azt a kérdést illetően is, hogy valaki betöltheti-e a törvényt.²⁵Räisänen szerint a következőképpen válaszolható meg ez a belső feszültség: „a kiindulási pont az a meggyőződés, hogy a törvényt nem lehet betölteni a keresztény közösségen kívül, mert akkor Krisztus halála hiábavaló volt. A keresztények között viszont a törvénynek beteljesedésre kell jutnia, különben Krisztus nem bizonyulna erősebbnek, mint a törvény volt önmagában (Róm 8,3). Hogy a törvényt sem a zsidók, sem a pogányok nem töltötték be, azt Pál elmarasztaló általánosítással „bizonyítja”. Egy másik eszköze, hogy a törvény elvárását az abszurditásig fokozza: „csak a 100%-os beteljesítés számít” (Gal 3,10).²⁶

Räisänen egyetért az új perspektíva korábbi nagy szerzőivel abban, hogy a judaizmus már eleve kegyelemre épülő vallás volt. De hogy ez miért nem érhető tetten Pál leveleiben, arra vizsgálódása alapján más véleményre jut. Míg Sanders szerint Pál a Krisztusban való szabadulás gondolati elsőbbsége miatt nem hangsúlyozta a judaizmuson belül a kegyelem jelenlétét, addig Räisänen úgy véli, hogy Pál szándékosan jelenítette meg torzítottan a judaizmus szotériológiáját, amikor is azt úgy mutatja be, mint amiben a „törvény cselekedetei” hivatottak

²⁴ RÄISÄNEN, *i. m.*, xxiv.

²⁵ A Róm 7,14–25-ben Pál általánosítva mondja, hogy senki nem töltheti be a törvényt, máskor viszont pogányok (Róm 2,14–15; 26–27) vagy keresztények (Gal 5,14; Róm 8,4; 13,8–10) betöltik azt. Vö. RÄISÄNEN, *i. m.*, 97–117.

²⁶ *Uo.*, 118.

üdvösségre vezetni. Pál „szembeállította egymással a törvényt és a kegyelmet, hogy a kegyelmet a Krisztus esemény számára tartsa fenn”.²⁷

James Dunn – az „új szemlélet” névadója és elmélyítője

Erős kritikai felhanggal Räisänen iránt, és Sanders nagyszabású projektjének exegetikai elmélyítőjeként fejleszti tovább a Pál-kutatás ezen irányvonalát James D. G. Dunn, a Durhami Egyetem igen termékeny metodista professzora, aki egyben az „új szemlélet” névadója is.²⁸ Räisänen és Sanders ellenében Pál leveleiben erős koherenciát és következetességet védelmez, aminek eredményeként az „új szemlélet” legátfogóbb teológiai és exegetikai olvasatát nyújtja.

Dunn érdeme mindenekelőtt a „törvény cselekedetei” (*erganomu*) fogalom jelentésének a tisztázásához kapcsolódik. Osztja Sanders kritikáját a hagyományos lutheri/reformátori értelmezéssel szemben, amely a judaizmust egy „cselekedetek általi érdemszerző vallásként mutatja be”²⁹, egy olyan vallásként, amely „hideg legalizmusával és érdemszerző cselekedetekkel reméli az üdvösséget, nem hagyva helyet Isten bocsánatának és kegyelmének”, ami lényegében a judaizmus „goromba karikatúrája...”, a keresztény antiszemitizmus táptalaja.³⁰

Dunn szerint úgy juthatunk a „törvény cselekedetei” és általában a páli megigazulástan mélyebb értelméhez, ha az „individualizáló exegézis” helyett (Sanders és Räisänen ellenében) „számolunk a törvény szélesebb szociális funkciójával Pál idejében, és megértjük, hogy az miképpen hatott a Pál által tárgyalt kérdésekre és Pál válaszaira”.³¹ A szövetségi nomizmust megfelelő keretként elfogadva Dunn alaposan elemzi a „törvény cselekedetei” kifejezés minden előfordulását, és arra a megállapításra jut, hogy az általános használatában „mindarra gyűjtőfogalomként szolgál, amit a törvény megkövetel, tehát a szövetségi no-

²⁷ *Uo.*, 187.

²⁸ A híres előadásra a The Manson Memorial Lecture-ként került sor 1982. november 4-én a Manchesteri Egyetemen, ahol DUNN készül a Római levél kommentárjának összefüggésében mutatta be saját kutatói pozícióját. Az előadás *The New Perspective on Paul* címen hangzott el és jelent meg eredetileg a Bulletin of the John Rylands Library 65. kötetében (1983, 95–122), majd számos más kiadványban, legutóbb 2005-ben a WUNT 185. kötetében 2005-ben, majd 2008-ban az Eerdmansnál: *The New Perspective on Paul: Revised Edition*, Grand Rapids, Michigan, Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 2008. A hivatkozásokhoz felhasznált kiadvány: *The Romans Debate*, ed. Karl P. DONFRIED, Peabody, Mass., Hendrickson, 1991, 299–308.

²⁹ DUNN, *The New Perspective*, i. m., 299.

³⁰ *Uo.*, 300.

³¹ *Uo.*, 299.

mizmus egészére. Amikor azonban Izraelnek más népekkel való viszonyában fordul elő a kifejezés, bizonyos törvényekre kiemeltbb figyelem esik, mint másokra. Itt elsősorban a körümetétkedésre és az étkezési törvényekre kell gondolni.”³²

Dunn szerint Pál ritkán használja a „törvény cselekedetei” kifejezést, és az többnyire polemikus helyzetekben, a judaistákkal összefüggésben fordul elő (Róm 3,20. 28; 9,32; Gal 2,16; 3,2. 5. 10). Érvelése szerint „a törvény cselekedetei” egyetlen ilyen helyzetben sem jelentenek sem Pál, sem vitapartneri számára Isten jóindulatát elnyerő, érdemszerző cselekedeteket. A kifejezés a szövetség népéhez tartozás megkülönböztetésére alkalmas jegyekre (*badges*) utal.”³³ Dunn itt egy szociológiai kifejezést vezet be, hogy álláspontját még világosabbá tegye: a „törvény cselekedetei” azonossági jegyeket (*identity markers*) hordozó előírásokra utalnak, amellyel a zsidóság láthatóvá tette az Isten népéhez való tartozást más népekkel szemben. Másként fogalmazva: a „törvény cselekedetei” esetében nem a szeretet parancsolatából levezethető vallási/etikai jócselekedetokről van szó, így a kifejezés nem annyira a (érdemszerző) cselekvéssel (hagyományos reformátori értelmezés), mintsem a státussal kapcsolatos értelmet hordoz. Dunn szerint Pál a Galata és Római levélben az Isten népének új határait jelöli meg, amely a Messiás eljövételével a Krisztusba vetett hit lett. Krisztus eljövételével az ábrahामी szövetség eredeti, minden népre kiterjedő áldása (Gen 12,2–3) érvényt nyert, és ezzel együtt a korábbi szövetségi határjelzők, a „törvény cselekedetei” érvényüket veszítették. Az isteni kegyelmet és az abból fakadó megigazulás feltételét jelentő Isten népéhez tartozás feltételei tehát megváltoztak. Ezzel együtt Dunn egyetért Stendhallal abban, hogy az üdvösség páli felfogása inkább ekkleziológiai (az Isten népéhez tartozás tényéből fakadó közösségi fogalom), mintsem egyéni szóteriológiai.

Ennek szemléltetésére két kérdéskörre térünk ki röviden. Az egyik a sarkalatos Róm 4,4–5 dumni exegézise, a másik a Krisztus halála általi szabadítás sajátos értelmezése.

A Róm 4,4–5 hagyományos kulcsvers a cselekedetek és a hit páli értelmének vitájában: „Aki fáradozik, annak a bért nem jutalomként számítják, hanem azért,

³² James D. G. DUNN, *The Theology of Paul the Apostle*, Grand Rapids, Eerdmans, 1998, 357–358. Dunn bevonja az elemzésbe a „törvény cselekedetei” kifejezés egyetlen extrakanonikus előfordulási helyét (4QMMT), ahol a törvény által előírt konkrét cselekedetek teljesítéséről mint a szövetségben maradás feltételéről van szó, és amely egyszersmind a pogányoktól való elkülönülés alapja is.

³³ DUNN, *The New Perspective on Paul*, i. m., 111.

mert tartoznak azzal. Aki pedig nem fáradozik, hanem hisz abban, aki megigazítja az istentelent, annak Isten a hitét számítja igazságnak.” Dunn szerint ez a konkrétan berről beszélő hely sem cáfolja a státus-nyelvezetet. Érvelése szerint itt Pál a fáradozás, bér és jutalom hármasságát nem a judaizmus jellemzésére használja, hanem egy általános elvet ír le, amellyel korábban egyetlen zsidó sem vitázott volna. Pál célja ezzel rámutatni arra, hogy az Ábrahám hitéről tanúskodó 1Móz 15,6 mondanivalója nem ragadható meg a munka-bér, sokkal inkább a hit-kegyelem logikában.³⁴ Ezzel viszont Dunn nem ad választ arra a kérdésre, hogy ha Pál és a kortárs judaizmus között semmiféle nézetkülönbség nincs az érdemszerző cselekedetek (törvény cselekedetei) és a hit általi kegyelem értelmezése között, akkor egyáltalán miért hozza fel Pál ezt a kérdést. Dunn szerint ezzel Pál „arra mutat rá, hogy amikor a Gen 15,6-ot pusztán mint Ábrahámnak a szövetség iránti hűségéből fakadó cselekvését (fáradozását) értelmezzük, akkor ezzel a mindennapi kenyérkereső logikában nem válik megragadhatóvá a kegyelem mozzanata.”³⁵

A másik Krisztus kereszthalálának és feltámadásának metaforikus értelmezése. Dunn szerint Pál a történelemben megjelent szabadítás szerteágazó élményének gazdagságát metaforákkal teszi megragadhatóvá. Ilyenek például a kiengeisztelés, a megváltás, a szabadság, megbékítés, a mennyei polgárság, örökösödés vagy a szabadítás. A megigazítás például egy jogi metafora.³⁶ Dunn óva int attól, hogy valamely metaforának túlzott jelentőséget tulajdonítsunk a többivel szemben, mert azok együttesen próbálják megragadni a meghalt régi és a születő új élet gazdag élményvilágát. A kereszténység történetében gyakran látni, hogy valamely metafora normatív jelentőségre tesz szert, és a többi értelmezése annak rendelődik alá. A protestáns teológia például a megigazulással tette ezt, az evangelizációs mozgalmak a szabadítás és újjászületés képeit hangsúlyozták túl. Mindez azért káros, mert az ilyen egyoldalú megközelítések azt feltételezik, hogy a keresztény hívő „személyes tapasztalatának összhangban kell lennie azzal a nyelvezettel, amely azt leírja.”³⁷ Pál számára ez a folyamat épp fordított volt. Ő az élmény megragadhatatlan gazdagságához rendelt hozzá egy sokrétű metaforikus nyelvezetet. Ebben a gondolatmenetben helyezi el Dunn a kereszthalál és feltámadás értelmezését is. Dunn szerint a kereszthalál áldozati képességét Pál az ál-

³⁴ DUNN, *The Theology of Paul... i. m.*, 365.

³⁵ James D. G. DUNN, *Romans 1–8*, Zondervan, 2015 (Word Biblical Commentary Series 38A). Uő, *Romans 9–16*, Zondervan, 2015 (Word Biblical Commentary Series 38B)

³⁶ DUNN, *The Theology of Paul... i. m.*, 330.

³⁷ Uő, 332.

dozati kultuszokból merítette, kiemelten a vétekáldozatok (3Móz 4) és a kien-gesztelési áldozatok hagyományából. Dunn szerint Pál „Krisztus halálának jelentőségét gazdag és változatos metaforák segítségével mutatja be”³⁸. Dunn ezzel együtt hangsúlyozza, hogy az itt használt képek – áldozat, bűn eltörlése, megszabadítás a haláltól, megváltás, kiengesztelés, kiemelten a feltámadás – „képek és metaforák. És, mint minden metafora esetében, a metafora nem a dolog maga, hanem annak a jelentését kifejezni hivatott eszköz. Oktalan lenne tehát ezeket a metaforákat konkrét tényekként érteni.”³⁹ Érthető, hogy Dunnt a legtöbb kritika ezen a ponton érte.

Fejlemények, hatás, kritika

Az „új perspektíva” megnevezés alá sorolható szerteágazó, csak kulcsfogalmak és alaptételek mentén lazán összetartozó kutatási irányvonalat sokan üdvözlötkék, mások éles kritikával fogadták. Annyi mindenképpen a javára írható, hogy termékenyítőleg hatott az Újszövetség-kutatásra, és itt nem csak közvetlenül Pál teológiájára kell gondolnunk, hanem olyan távolabbi területekre is, mint például a történeti Jézus-kutatás, ahol az első századi judaizmus újrafogalmazása az evangéliumi elbeszéléseket is új fénybe állította.

Inkább csak címszavakban említünk meg néhányat az „új szemlélet” fontosabb továbbgondolói és kritikusai közül.

A sort mindenképpen az újszövetségi kutatásban kiemelkedő érdemeket szerzett anglikán püspökkel, N. T. Wrighttal kell kezdenünk, aki egy személyben a legtöbbet tett az „új szemlélet” konzervatívabb egyházi körökben való népszerűsítéséért.⁴⁰

Dunn egyik tanítványa, Simon Gathercole az „új szemlélet” legfontosabb állításait a „dicsekvés” témája felől vizsgálja felül a Róm 1–5 alapján.⁴¹ Megállapítása szerint „a kiválasztás és az engedelmesség együtt alkotja Izrael Istenbe vetett bizalmát”.⁴² Tehát nem csak a kiválasztás, az Isten népéhez tartozás önmagában. Amit Pál kifogásol, az a zsidók dicsekvése (Róm 2,17–24; 2,25–29), miközben vétkeznek – szükségszerűen – a Tóra ellen. Pál ez ellen a dicsekvés ellen lép fel,

³⁸ *Uo.*, 221.

³⁹ *Uo.*, 231.

⁴⁰ Nicholas T. WRIGHT, *What Saint Paul Really Said: Was Paul of Tarsus the Real Founder of Christianity?* Grand Rapids, Eerdmans, 1997. I. 228.

⁴¹ Simon J. GATHERCOLE, *Where Is Boasting? Early Jewish Soteriology and Paul's Response in Romans 1-5.* Grand Rapids, Eerdmans, 2002.

⁴² *Uo.*, 194.

amikor a törvény ellen beszél. Dicsekvésre egyedül Krisztusban van jogosultságunk, akiben a törvény beteljesülést nyert (Róm 5,1–11), összegzi Pál teológiáját Gathercole.

Az elmúlt évtizedekben nagyszámú bíráló kötet jelent meg (kiemelkedő Thomas Schreiner, Ligon Duncan, Stephen Westerholm, Don Carson). A kritikai tanulmányokat két vaskos kötetű szerző kiadvány *Megigazulás és sokszínű nomizmus (Justification and Variegated Nomism)* címen Carson, O'Brien és Seifrid szerkesztésében 2001-ben jelent meg. Az első kötet a második templom judaizmusának összetettségét vizsgálja, a második kötet a *Pál paradoxonjai (The Paradoxes of Paul)* címet viseli.⁴³

A kérdéskör mégis inkább akadémiai körökben maradt. A változás 2003-ban következett be, amikor Steve Chalke és Alan Mann a szélesebb olvasóközönségnek szánt kötettel (*The Lost Message of Jesus*) a megváltásra fókuszálva gondolta tovább az „új szemlélet” felismeréseit. A kötet Angliában (de nem csak) hatalmas felháborodást váltott ki a hagyományosabb protestáns és újabb evangéliumi közösségek tagjaiból, jelentős irodalmat termelve.⁴⁴ A vita odáig fajult, hogy az angliai Evangéliumi Szövetség 2005 júliusában szimpóziumot hívott össze, amelyet követően három önálló kötet is napvilágot látott (köztük Wrighté is).

A katolikus és ortodox szerzők tapintatos visszafogottsággal, többnyire kedvezően nyilvánultak meg a témában, részint saját hitükhöz közelebb álló értelmezést látva abban, részint pedig nagyobb egyezést az egyházatyák szemléletével.⁴⁵

Az unitárius teológiának is szembe kell nézni azzal, hogy az „új perspektíva” kritikai olvasata szerint a bibliai kor judaizmusa már eleve kegyelemre épülő valóság volt, az nem csak a reformáció fősdrué egyházainak sajátos értelmezése. De a vita még közel sem jutott nyugvóponttra.

⁴³ *Justification and Variegated Nomism: The Complexities of Second Temple Judaism*, D. A. CARSON, Peter T. O'BRIEN, Mark A. SEIFRID (szerk.): Baker Academic, 2001 (Wissenschaftliche Untersuchungen Zum Neuen Testament 2. Reihe 140).; *Justification and Variegated Nomism: The Paradoxes of Paul*, Baker Academic, 2004.

⁴⁴ Áttekintéséhez lásd Pat ASHWORTH, *Atonement row gets personal as Evangelical partnership splits*. Church Times, 2007 ápr. 27.

⁴⁵ Taylor MARSHALL, *The Catholic Perspective on Paul: Paul and the Origins of Catholic Christianity*, Dallas, TX, Saint John Press, 2010.; Athanasios DESPOTIS, *Die „New Perspective on Paul“ und die griechisch-orthodoxe Paulus interpretation*, St. Ottilien, EOS Verlag, 2014.

SZÓSZÉK – ÚRASZTALA – SZERTARTÁSOK

Józsa István Lajos

Közösségből katedrális¹

„Azt mondták egymásnak: Gyertek, vessünk téglát, és égessük ki jól! És a téglá lett az építőkövük, a földi szurok pedig a habarcsuk.

Azután ezt mondták: Gyertek, építsünk magunknak várost és tornyot, amelynek teteje az égig érjen; és szerezzünk magunknak nevet, hogy el ne széledjünk az egész föld színén!” (1Móz 11,3–4)

„Ezért így szól az én Uram, az Úr: A Sionra egy követ tesztek le alapul, szilárd követ, drága sarokkövet alapul. Aki hisz, az nem menekül el!

A törvényt teszem akkor zsinórmértékké, és az igazság lesz majd a mérce.” (Ézs 28,16–17a)

„Járuljatok őhöz, mint élő kőhöz, amelyet az emberek ugyan megvetettek, azonban Isten előtt »kiválasztott és drága«; ti magatok is mint élő kövek épüljete fel lelki házzá, szent papsággá, hogy lelki áldozatokat ajánljatok fel, amelyek kedvesek Istennek...” (1Pét 2,4–5a)

Kedves keresztény Testvéreim!

Olyan sok dologra, tevékenységre használjuk az építés szavunkat akár konkrét, akár elvont értelemben. Ma már nemcsak építményeket: családi házat, templomot, iskolát, kultúrházat, kórházat, színházat, szállodát vagy áruházat építünk,

¹ A prédikáció J. van Goudoever beszédéből ihletődött (*A lelki otthon építése*, KerMagv 1971/1–2, 70–72.).

hanem átvitt értelemben beszélünk önbizalomépítésről, csapatépítésről, közösségépítésről, gyülekezetépítésről, de beszélhetünk karrierépítésről, imidzsépítésről is. Építhetünk hidat határok felett vagy éppen falat az idegenek távolutartására. Mindegyik tevékenység mögött valamilyen szándék húzódik meg. Valamilyen cél elérése ösztönöz, indít cselekvésre. Azt szoktuk mondani, hogy nincsen cselekedet motiváció nélkül. Így igaz. Minden mozdulatunknak van egy mozgató rugója, indítéka. Az embert mindig vágyak, álmok, tervek, célok vitték és viszik előre. Valamit el akart érni, meg akart valósítani, létre akart hozni. Erőfeszítései mögött mindig egy kívánság, egy álm teljesülésének vágya húzódott meg.

Sokféle vágy, szükséglet, kívánság lehet mozgató rugója életünknek. Pozitív és negatív vágyak, ambíciók hajtanak. Lehet az ember jó értelemben becsvágyó, azaz: iparkodó, törekvő, lelkes, céljai eléréséért minden tisztességes eszközzel küzdő. Ám lehet valaki hamis becsvágytól fűtött, vagyis: törtető, könyöklő, nagyravágyó, hírnév és hatalom után sóvárgó, csak önző érdekeit követő személy.

A biblia első lapjain találkozunk egy olyan történettel, amely az ember féktelen, hamis becsvágyáról szól. Az özönvizet túlélő „ügynevezett” második emberiség elhatározta, hogy épít egy várost égig érő toronnyal. Nem derül ki az elbeszélésből, hogy miért kellett a toronynak az égig érnie Talán Isten feltételezett birodalmába, lakóhelyére akartak bejutni? Meg akarták szüntetni az ég és a föld elválasztottságát? Anyaggal akartak betörni a szellem birodalmába? Talán át akarták venni Isten helyét? Le akarták taszítani őt trónjáról? Olyanok akartak lenni, mint az Isten? Nem tudni. Annyit tudunk, hogy „Sineár földjén az emberek építeni kezdték a bábéli tornyot azzal a dölyfös szándékkal, hogy csúcsa majd az eget veri, s ők kényelmesen átsétifikálnak egyik csillagról a másikra. Az Úr megsokallta fönnhézásukat. Ködöt bocsátott elméjükre, összegabalyította nyelvüket. Többé nem értették meg egymást. Ha a pallér gerendát kért, csákányt hoztak neki. Téglaragasztó szurok helyett vizet. Az építkezést sürgősen abba kellett hagyni.” (Kosztolányi Dezső: *A bábéli nyelvzavar*).

A történet szerint „nevet” akartak szerezni maguknak. Istenéhez hasonló nevet. Minden esetre az Úr túlzottnak találta „égig érő becsvágyukat”, s az addig közös nyelven beszélő nép nyelvét összezavarta, úgy hogy többé nem értették meg egymást.

Isten megkísérelt trónfosztása nem sikerült az embernek. Érdekes és figyelemre méltó, hogy ott, ahol az ember el akarja foglalni az Isten helyét, mindig zűrzavar keletkezik. Ott, ahol gátlástalan becsvágy, hivalkodó büszkeség, öncélú hatalom-fitogtatás, fennhéjázó, dölyfös magatartás keríti hatalmába az embert,

ott előbb vagy utóbb békétlenség, harag, gyűlölet, egyet nem értés és széthúzás keletkezik.

Az Isten ellen lázadó ember önmagának akar istene lenni és életét úgy rendezni, hogy abba Istennek ne legyen beleszólása. Azonban ha Isten létét kétségbe vonja, helyét elkerülhetetlenül az önmagát istenítő, önmagát imádó ember foglalja el.

Az ember – különösen ha jól megy dolga –, könnyen elbízta magát. Túlságosan bízik a maga erejében, okosságában, anyagi helyzetében, és elrugaskodik Istentől, összeáll hozzá hasonló társakkal, és azt hiszi, hogy világ csodájára eget rengető, eget verő dolgokat képes cselekedni. Jézus az ilyen dölyfös, gőgös, önhitt embereket szánja a legjobban, nem tartja őket alkalmasnak Isten országa építésére. Bábel tornyának története arra figyelmeztet ma is bennünket, hogy nagy dolgot terv nélkül, alázat nélkül, egyetértés nélkül, Isten segítségével nem lehet elérni.

Bábel történetének szereplői azonos nyelven beszéltek, de mégsem értették meg egymást. Miért? Mert a nagyravágyás, az önteltség, a felfuvalkodottság, az elbizakodottság, az erőszakosság nyelvét beszélték. Nem volt ott szívükben egymás szeretete, tisztelete, egymás segítése, támogatása, nem volt közös céljuk, pedig igazi közösséget a közös cél alázatos szolgálata teremt.

Ott, ahol az embert Isten szent törvényei irányítják, ahol az ember alárendeli magát a szeretet erkölcsi parancsának, ott béke és egyetértés, alázat és jóság tölti be a szíveket, az otthonokat és az emberi közösségeket. De ahonnan kirekesztik Istent, onnan vele együtt elűzik, száműzik mindazokat az értékeket és erényeket, amelyek a békés társadalmi együttélés alapját képezik.

A Mózes első könyvéből felolvasottakon kívül azt olvastam fel Ézsaiás könyvéből, hogy: „A Sionra egy követ teszek le alapul, szilárd követ, drága sarokkővet alapul. Aki hisz, az nem menekül el! A törvényt teszem akkor zsinórmértékké, és az igazság lesz majd a mérce.” Péter apostoltól pedig azt olvastam fel, hogy: „ti magatok is mint élő kövek épüljetek fel lelki házzá.”

A háznak az ember életében kettős szerepe van. Az egyik: hogy otthon érezzük magunkat valahol ebben a nagyvilágban. A másik, hogy biztonságban érezzük magunkat, hogy védjen a külső veszélyektől. „Az én házam az én váram” – szoktuk mondani. A saját házunkban érezzük igazán biztonságban magunkat. A háznak tehát két funkciója van, két célt szolgál: kívülről véd és belül biztonságos nyugalmat ad. Megvéd az esőtől, a hótól, a fagytól. Megvéd a naptól, a hőségtől, a széltől, a vihartól. A háznak biztonságot és védelmet kell nyújtania lakóinak, ám mégsem lehet bunker, óvóhely, ahová az ember bezárja magát, elbújik embertársai elől, begubózik.

Házunknak nyitva kell állnia minden jó szándékú embertársunk előtt, annak ajtaján és ablakain be kell engednünk a friss levegőt és az élető napfényt.

A házunkat úgy kell megterveznünk, kialakítanunk, hogy abban jól érezzük magunkat, benne mindig tudjunk megpihenni, feltöltődni, új erőt nyerni a mindennapok küzdelmeihez.

Akinek nincs háza, nincs otthona, az hajléktalan. Hozzátehetnénk ehhez mindjárt azt, hogy akinek nincs lelki háza, ahová időnként elmehet imádkozni, az lelkileg hajléktalan.

A ház szilárdsága, biztonsága, tartóssága attól függ, hogy milyen alapja van. Milyen a fundamentuma. Pedig az alap nem is látszik, és mégis attól függ az épület erőssége, szilárdsága. Istent sem látjuk, mégis ő életünk szilárd alapja.

Hajdanán a házépítés legfontosabb mozzanata annak a kőnek a kiválasztása és elhelyezése volt, amelyet szegletkőnek neveztek. Építéskor a szegletkő volt az épület első, legnehezebb köve, amit ünnepélyes körülmények között helyeztek el. Sarokkőnek vagy alapkőnek is nevezték. Az építkezés innen folytatódott. Minden más kőnek illeszkednie kellett ehhez a kőhöz, hiszen másképp kilógott volna a ház oldalából és a fal egyenetlen lett volna.

Jézus is ilyen sarokkő az egyház lelki épületében. Tanítása, életpéldája, hite zsinórmérték követői számára. Miként a sarokkő a háznak, Jézus is szilárd alapja, fundamentuma a lelki háznak, a lelki közösségnek, az egyháznak.

A lelki házat, a lelki közösséget is ugyanolyan tudatos és felelősségteljes munkával kell felépíteni, mint a valódit kőből. Ahogyan a köveket gondosan ki kell válogatni, egymáshoz kell illeszteni, néha faragni, formálni, alakítani, csiszolni, úgy kell lelki értelemben formálni, faragni, alakítani, csiszolni Jézus követőit, Isten gyermekeit, a lelki, élő köveket is. Sőt nem elég csupán egymás mellé tenni ezeket a köveket, össze is kell ragasztani valamilyen kötőanyaggal. Lelki házzá csak úgy tudunk felépülni, ha illeszkedünk egymáshoz, és valamilyen lelki kötőanyag összeköt bennünket. A lelki kötőanyag, a lelki habarcs, a lelki szurok pedig nem más, mint a jézusi szeretet és az evangéliumi tanítás.

Mi nem csak azzal építünk, amink van, hanem azzal is, amik vagyunk. A lelki építményt az „élő kövekből” nehezebb felépíteni, mint a valódit kövekből, téglából. A követ könnyebb alakítani, faragni, formálni, csiszolni, mint önmagunkat, az embert. A kő, bármennyire kemény, megmunkálható, azaz faragható, formálható, alakítható, ha van megfelelő eszközünk, szerszámunk.

Az ember vajon mivel alakítható, milyen eszközzel formálható olyanná, hogy beépíthető legyen egy lelki építménybe? Én úgy gondolom, hogy leginkább jézusi tanítással, evangéliumi szeretettel, valláserkölcs neveléssel.

Ahogy a történelem folyamán egy-egy templomot, katedrális sem építettek fel egyik napról a másikra, hanem évtizedes kitarató, áldozatos munkával sikerült felépíteni, úgy sok-sok türelemre, lelki nevelői munkára van szükség egy-egy lelki közösség, gyülekezet létrehozásához.

A híres francia szobrásznak, Rodinnak van egy szobra, amely két magasba emelt, összetett kezet ábrázol. A művész címet is adott alkotásának, katedrálisnak, székesegyháznak nevezte. Ha a szobrot alaposabban megfigyeljük, két különböző kezet, egy férfi és egy női kezet látunk. Összetett, egymáshoz illesztett kezeikkel egy katedrális alkotnak. Egy angol költő, Ashford verset is írt a szoborról. E versben a költő így beszélgeti a kezeket: „Építsünk együtt katedrális, mondja az első kéz. Egy élő Isten házát, nem kézzel épített, hanem kezeiből formált istenházát. A te kezed és az én kezem emelkedjék együtt a magasba dicsőítésben és könyörgésben, megbocsátás és gyógyulás után sóvárogva, isteni erőért és áldásért. A másik kéz így felelt: De miképpen állhatok Isten elé tisztátalan kezekkel, amelyeket beszennyezett a hitelenség pora, a gőg és a büszkeség korma, az önzés alacsonyrendűsége? Én csak tisztátalan kezekkel jöhetek, de azok az imádságban megtisztulnak. Én túl gyenge vagyok ahhoz, hogy egyedül imádkozzam, de te imádkozhatsz értem és én imádkozhatom érted. Ketten, közösen megépíthetjük katedrálisunkat...!” (Dr. J. Van Goudoever parafrázisa).

Csak együtt tudunk közösséget alkotni. Az igazi közösség közös célok és közös eszmék által egyesített emberek csoportja. A közös cél Isten országának felépítése, az eszme, a gondolat, amely segít ezt a nagy katedrális felépíteni, Jézus evangéliuma, tanítása, valamint a szeretet erkölcsi parancsa.

Az önző egyéni érdek és anyagi haszon hajszolása helyett törekedjünk egymás iránti szeretetre, nemzeti közösségünk megtartására. Erősítsük magunkban a hitbeli és nemzeti együvé tartozás érzését és tudatát, mert mindannyiunkra szükség van a lelki katedrális felépítésénél. Mindegyik élő kőnek meg van a helye, csak meg kell találnunk.

Reményik Sándor *Kövek zsoldára* című verse erősítse meg bennünk ezt az érzést:

*„A kolozsvári evangélikus templom
centenáriumán Liedemann Márton
templom-építő lelkész emlékének*

Elhalkult és elhalt az orgona...
De új nesz kél most a templomfalakból.
Nem halljátok? Itt körül a falakban
Dobognak a beépített kövek.
Külön dobban meg minden kicsi kő,
És mégis, mégis egy ütemre vernek,
Egy óriási templom-dobbanással.
Isten, ha akarja, a köveket
Dobogtatja meg a szívek helyett.

Kő-nehéz szívvel, dallamtalanul,
Lehajtott, fáradt fejjel figyelek.
Szeretném, ha szívem megállana,
S csak a százéves templom kövei
Dobognának tovább...

Dobognak... dobbanásuk lassan áthat,
Felmelegíti dermedt véretem,
Lassan megértem a beszédjüket:
»Mi kövek voltunk, rossz, rideg kövek,
Kemény kövek és haszontalanok.
Nehezek, otrombák, formátlanok.
Tehetetlenek, tompák, elesettek,
Mozdíthatatlanok.

Hevertünk hét országban szerteséjjel,
Utak mentén, száraz patakmederben,
Omlásokban, elhagyott kőtörőkben,
Vad éleinkbe ütközött a nap,
Horzsoltuk az éjszaka bársonyát,
Véresre törtük vándor lábait,
Egymásról alig tudtunk valamit,
És nem álmodtunk templomról soha.

De jött egy ember, törékeny, beteg,
A lelke égett, szíve dobogott,
Az az ember templomról álmodott.
Tudta, kövek hevernek szerteszéjjel
Tehetetlenül, haszontalanul,
Vadul, otrombán és formátlanul, –
Elindult a köveket megkeresni,
Omlásokban, elhagyott kőtörőkben,
Utak mentén, száraz patakmederben,
Barangolt hetedhétországon át,
Hol éleinkbe ütközött a nap.
Horzsoltuk az éjszaka bársonyát
S véresre törtük az ő lábait.
Az az ember keresett, s megtalált.
És azt mondta nekünk: Ti templom lesztek.

Falakká fogtok összeállani,
És visszaveritek az Ige hangját,
És visszazengitek az orgonát, –
Az imádkozó nagy nyomorúságot
S az áhítat szárnyaló énekét
Szent nyugalommal veszitek körül.
Halkan dobogni fogtok a falakban,
Külön dobban meg minden kicsi kő,
És mégis-mégis egy ütemre vertek,
Egy óriási templom-dobbanással.
Isten, ha akarja, a köveket
Dobogtatja meg a szívek helyett.
Így szólt hozzánk a templomépítő.«

Így beszélnek ma hozzánk a kövek.”

Adja Isten, hogy megértsük szavaikat. Ámen.

Koppándi Botond Péter

Isten országa és a művészkedő egyletesek¹

„Hasonló a mennyek országa a szántóföldben elrejtett kincshez, amelyet az ember, miután megtalált, elrejt, majd örömeiben elmegy, eladja mindenét, amije van, és megveszi azt a szántóföldet.

Hasonló a mennyek országa a kereskedőhöz is, aki szép gyöngyöket keres. Amikor egy nagy értékű gyöngyre talál, elmegy, eladja mindenét, amije van, és megvásárolja azt.” (Mt 13,44–46)

1993 nyarán 234 unitárius fiatal jött el Árkosra, hogy részt vegyen a *Miért vagyok unitárius?* kérdést boncolgató konferencián. A falu a szervezés lázában égett, a fiatalok énekkel töltötték be a várfal körüli teret, az emberek mindenfelől özönlöttek a templomba, hogy hallhassák az olyan neves előadókat, mint dr. Erdő János vagy dr. Rezi Elek. Éppen korszakváltás volt az egyletben – alig pelyhedző állú fiatal teológusok, ma már meglett férfiak, jó nevű lelkészek – lettek egyletvezetők, mint Kovács Sándor, Józsa Lajos, Tordai Ernő vagy Gyerő Dávid.

Én magam, árkosi nagyapám és nagyanyám révén, helyi szervező voltam. Az udvarunkon 60 ember sátorozott – és úgy éreztem, hogy a munkában derekasan helytálltunk, a falu kitett magáért. Éppen ezért a konferencia végén, a jól végzett munka tudatában kértem a mindig jól informált idős szomszédasszonyunkat: – Na, Birike néni, mit szól? – mire ő csak annyit mondott: – Hát, Botika, mit es mondjak? Restellhetik magikot, jól felforgatták itt a világot!

Megmondom őszintén, akkor rosszul estek a szavai, de ma már igencsak büszke vagyok rájuk! Visszagondolva: tényleg feje tetejére állítottuk a világot! A konferencia többeknek sorsfordító volt, hatására ma már egyházunk meghatározó vezetői lettek, az ifjúsági egylet fölfelé ívelő pályára állt, és – engedjétek meg nekem, hogy így mondjam –: legendás évek következtek...

¹ Elhangzott 2017. augusztus 6-án, az ODFIE által szervezett ARTZ elnevezésű, első összművészeti ifjúsági fesztivál záró istentiszteletén, Árkoson.

Persze, nem mi találtuk fel a spanyolviaszt. 2000 évvel korábban volt már valaki, aki sokkal jobban felforgatta a világot. Palotába várták, de istállóban született. Harcosnak gondolták, de számárháton érkezett. A Róma ellen forduló forradalmárt remélték benne, de ő a felebarát szeretetéről és a szelidségről beszélt. A Törvény betűje helyett jobban érdekelté annak szelleme, az Isten féltése helyett az Isten szeretete.

Főleg példázatokban tanított, így legnagyobb fegyvere a szó volt. Hej, de sokáig félreértették az emberek! Azt hitték, hogy a példázatai valamiféle szelíd vasárnap délelőtti kis tanítások, cuki kis történetek, amiket negédesen kell hallgatni. Azt gondolták, hogy bennük Jézus életbölcsségeket fogalmaz meg, mint valami ókori életvezetési tanácsadó, amiket receptként lehet mindenkinek felírni.

Pedig dehogya! A példázatok nem olyanok, mint a mindenre jó aszpirin. Aki hűtőmágnest vagy kitűző-szöveget keres bennük, az nagyon tévúton jár.

A példázatok legegyszerűbb meghatározása talán ez lehetne: mindennapi történetek –nem mindennapi magyarázattal. Vagy: földhözragadt történetek –mennyei értelemmel (C. H. Dodd). Bennük Jézus nem annyira tanítani, mint inkább cselekvésre készíteni akar. Meghirdeti bennük Isten országát, és lehetőséget ajánl: akarod vagy sem? Nem meggyőzni akar, hanem sokkal inkább felrázni. Ember, itt az életed, mihez kezdesz vele? Provokál: van Isten-közeli élet – kell-e neked? Valaki azt mondta, hogy „Jézust nem a példázatok miatt feszítették keresztre, hanem azokért a cselekedetekért, amelyekhez a példázatokban megmutatott Isten-tapasztalatok szellemében vitt végbe.” (Crossan) A példázatai forgatták fel igazán a világot!

Nagy művész volt. Úgy fűzte a szavakat, hogy az ismerős fogalmak mélyebb értelmet kaptak. Egy hétköznapi kép Isten titokzatos országában másfajta értelmet nyert. Ebben az országban a tékozló fiút hazaváró apa a megbocsátó Isten, de vannak furcsaságok is: az utolsókból első lesznek, a 12 órától, a 3 órától, de az 5 órától dolgozó szőlőmunkás is ugyanannyi bért kap, az érinthetetlen, megvetett samaritánus a pozitív hős, a legkisebb mustármagból lesz a legnagyobb fa stb. A példázatokban semmi nem racionális, semmi nem az emberi logika alapján történik, azt váratlan fordulatok cifrázzák, Isten sokszor nem az általunk elvárt módon cselekszik!

Hogy miért? – Mert a példázatok tulajdonképpen metaforák. Jézus azért mondta őket, hogy költőiségük, művészi erejük megidézze és életre hívja Isten országának a megtapasztalását. Mondhatjuk így is: a példázatok művészeti alkotások, és ha ekképpen tekintünk rájuk, akkor engednünk kell, hogy magukkal ragadjanak, hogy beszippantsanak, és így általuk megtapasztaljuk Istenországa létét és emberformáló erejét.

Éppen ezért, drága barátaim, a szántóföldbe rejtett kincs és az igazgyöngy példázatában se a racionalist keressétek! „Hasonló a mennyek országa a szántóföldbe elrejtett kincshez, amelyet az ember, miután megtalált, elrejt, örömeiben elmegy, eladja mindenét, és megveszi azt a szántóföldet. Hasonló a kereskedőhöz, aki szép gyöngyöket keres... elmegy, eladja mindenét, megvásárolja azt.” Ha a szó szerinti utasítást követném, akkor itt Árkoson fel kellene ásnom a Mezőhátot vagy a Hosszút, és ha rátalálnék egy hatalmas kincstre vagy éppen Kleopátra igazgyöngyére, akkor el kellene adnom a családi házat Gellyében, el kellene adnom a 15 éves Toyotánkat, a fél életem át összegyűjtött könyveimet, a Hobo-CD-ket, és meg kellene vegyem azt a szántóföldet vagy azt a gyöngyöt... – „Mi van???” – ahogy manapság mondják.

Nem, Jézus nem ezt mondja! Amikor Jézus ezt mondta, pontosan tudta, hogy a zsidó törvények szerint a szántóföldben talált kincs a szántóföld tulajdonosát illeti. Gondoljatok bele, micsoda patthelyzet! Megvan az áhított kincs, de ha mások megtudják, akkor vagy odaadja a „tulajnak”, vagy ha nem, akkor vét a törvény ellen...

De Jézust ismerve tudjuk, hogy a szántóföldbe rejtett kincs és a gyöngyre találó kereskedő – metafora. Mégpedig a keresés, a rátalálás és a megtalálás semmivel össze nem hasonlítható örömeinek a metaforái. Jézus azt mondja, hogy a mennyek országa/Istenországa olyan rendkívüli, fantasztikus állapot, mint az az öröm, amit a szenvedélyes kincskereső érezhet, amikor egy egész életnyi keresés, szorgalmas munka után egyszer csak koppan egyet a csákány, és a szíve dobogni kezd, mert... talán... végre... megvan az, ami után egész életében vágott!

Ez a heuréka, az „Oh my God!”, az „Édes Istenem!” állapota.

De hát, drága barátaim, ti is ismeritek ezt az érzést! Ez az az állapot, amikor a hajnali pirkadatban a Jóisten megsimogatja homlokodat, és egyszer csak a szakadt papírfecsin megszületik a vers – megvaan!

Amikor sok órányi gyakorlás után, 112-szerre végre tökéletes lesz a hajlítás az *Édesanyám rózsafájában*.

Amikor a hosszú téli estéken a fűtetlen kultúrházban egyszer csak a szereplők egymásért kezdenek játszani, és csak úgy összeáll a színdarab.

Amikor a néptáncosok egybeolvadva beszélgetnek a test nyelvén. Amikor a zene nem hangjegyek egymásutániséga, hanem lélekből fakadó érzésfolyam.

Amikor a slam poetryben lüktet a ritmus, és tökéletessé csiszolódik minden rím.

Amikor a festő egy lépéssel hátrább lép, és szemügyre veszi a vásznat.

Amikor a fényképész elmosolyodik: ma elég közel voltam ahhoz, hogy a fények játékát lencsevégre kapjam.

A mennyek országa, illetve Istenországa nem egy földrajzi hely, hanem Isten-közeli állapot. Keresni, kutatni, rátalálni, majd a bűvöletében élni olyan, mint amikor egy ember egy szántóföldben kincset talál, és eladja mindenét, hogy örülhessen neki. Vagy olyan, mint amikor egy kereskedő megtalálja az áhított igazgyöngyöt, és mindenét eladja, hogy megvehesse, és gyönyörködhesen benne. Olyan, mint a költőnek a versírás, a festőnek a színkeverés, a néptáncosnak a forgás, a színjátszónak a játék, a slamesnek a rímfaragás, a zenésznek a lebegés, a versmondónak az átélés, a valamikori fotósnek a fénykép előhívása.

Istenországa olyan, mint a művésznak az ihletett alkotás.

Drága Testvéreim! Unitárius hitfelfogásunk szerint mi mindannyian Isten munkatársai vagyunk a folyamatos teremtésben. A művészet egy istenközeli állapot megteremtése. Ti magatok azért alkottok, mert foglalkoztat a világ, annak állapota, és erre valamilyen választotok van. Nietzsche mondta, hogy „a művészet első feladata, hogy megszépítse az életet.” Ti leginkább azért vagytok „jó arcok” (ARTZ-ok), mert ezt az életszépítő feladatot komolyan veszitek.

A jó művészet szembemegy a valósággal. Nem akarja elfogadni a zord valóságot, hanem meg akarja szépíteni az életet. Amikor ti magatok alkottok, akkor megteremtitek azt az állapotot, amiben élni akartok. Amikor írtok, amikor zenéltek, amikor színjátszotok, amikor slameltek, amikor fényképeztek, néptáncoltok, akkor ezt a világot akarjátok megszépíteni, és így olyan állapotba kerültök, ami nyomán azt mondjátok: így érdemes élni! Jézus ezt az állapotot nevezi Istenországnak. Amit keresni, kutatni kell, és ha megtaláltuk, akkor bűvöletében érdemes élni!

Amikor egyleteztek, akkor is szembementek a „való világgal”. Gondoljatok belé: mennyire nem „trendi dolog” hétvégenként összegyűlni, begyűjtani, lelkizni, énekelni, ajándékot készíteni, próbálni egy újabb műsorra, fát hasogatni az öregeknek, kántálni menni, vagy nyaranta konferenciázni, színjátszózni, összművészetizni. De miközben sokan a „maradj otthon, nézzél tévét” lehetőségét választják, bennetek, ebben a folyamatban megszületik valami. Megszületik az egyletes filing. Mert az egyletezés életérzés. Olyasvalami, ami ha szavakban nem is, de képekben, szimbólumokban, metaforákban (!) esetleg kifejezhető. Olyan, mint Isten országa! Mint a szántóföldbe rejtett kincs feletti örvendezés, mint a kereskedő boldogsága, amikor a nagy értékű gyöngyre talál.

De, árkosi testvéreim, tudjátok meg, ilyen a mi unitarizmusunk is. Unitáriusnak lenni is életérzés. Már megszületésünkkor is szembementünk a nagyvilággal – a reformáció vadhajtsásként indultunk. A szerető Istent hirdetjük, és az emberi, tehát tanításaiban követhető Jézust. Az eredendően jó emberben hiszünk, és a felebaráti szeretetben. Szabad akarattal rendelkező embereknek tart-

juk magunkat, és tudjuk, hogy ez mekkora felelősséggel jár. 1568 óta a türelmet és a toleranciát hirdetjük, és Balázs Ferencsel valljuk, hogy itt, e földi életben mindenkinek „a végtelen lánc egy szemének kikovácsolása jutott osztályrészül.” Amikor Isten közelségében élünk, amikor jézusi lelkületről teszünk tanúbizonyságot, amikor a másikat elfogadjuk, amikor minden vallás szabadságát hirdetjük, amikor ezt a világot akarjuk szebbé tenni, akkor unitáriusok vagyunk. Mondhatnám így is: unitáriusnak lenni – állapot. Olyan, mint Istenországa. Mint a szántóföldbe rejtett kincs feletti örvendezés, mint a kereskedő boldogsága, amikor a nagy értékű gyöngyre talál...

2001-ben Amerikában, Washington államban jártam, amikor a testvérgyülekezet egyik tagja elvitt egy tipikus, a filmekből jól ismert börtönbe. Azt hittem, hogy csak afféle kultúrséta lesz, de út közben kiderült, hogy valójában az ő fiát fogjuk meglátogatni, Kyle-t, aki – csak úgy, mintegy mellékesen mondta – gyilkosságért volt elítélve, és jó lenne, ha én, mint pap, beszélgetnék vele, egy kis reményt nyújtanék neki a hétköznapiakban...

Mit mondjak? – Páni félelem vett erőt rajtam, amikor beléptünk a kapukon. Három ellenőrzési pont, teljes átvilágítás, személyi adatok, nadrágszíjakat leadni stb. Beléptünk a beszélgetőbe. Középtűt vagy húsz asztal, mindegyiknél egy-egy narancssárga ruhás elítélt kigyúrt karokkal, tetoválásokkal. Az asztalnál feleségek, kedvesek, gyermekek. Élénk beszélgetés folyik. Minket odavezetnek egy asztalhoz, ahol egy vékony, suhancképű fiatalember ül, majd mosolyogva bemutatkozik: Kyle vagyok! Néhány kínos perc után – Áh, szóval pap vagy, tehát lelki vezető! – növelte bennem a feszültséget – egyszer csak azt mondta: – Botond, anyám biztos elmesélte a történetemet. Hülyeségeket csináltam, rossz úton jártam, szeretnék megváltozni, kérlek segíts nekem: mesélj Istenországaról...!

Öö... izé... Istenországaról... Hát, Jézus beszélt róla ... Azt akarta mondani, hogy... ööö... s azt is, hogy olyan, mint a mustármag, meg olyan, mint a kovász, de olyan is, mint a jó magot vető ember is... Szóval, ilyesmi...

Rettentő kínos volt, szinte föld alá süllyedtem szégyenemben...

Hogy kínomat enyhítse, azt mondta: Anyway, beszélj egy kicsit magatokról: mit csináltok, mivel foglalkoztok? – Hát – mondom megkönnyebbülve –, tudod, van egy ifjúsági szervezetünk, youth group. Alulról építkezik, falvainkban ott vannak a fiókegyletek. Péntekenként összeülünk, gyertyát gyújtunk, az első körben kiértékeljük a hetet, újrafűzzük a szövetséget, aztán verset tanulunk, énekelünk, gitározunk, szemetet gyújtunk, az öregeknek fát vágunk, nyaranta színjátékoszunk, konferenciázunk, óriási tábortüzeket gyújtunk... Egyszóval: egyletezünk.

Kétségek között, de megkönnyebbülve léptem ki a börtönkapun. Megfogadtam, hogy ha valamit, akkor lelkipogozást biztosabbat tanulok ezután!

Évekkel később kaptam egy levelet:

„Kedves Botond, Kyle vagyok, talán emlékszel rám. Tavalyelőtt szabadultam, jó magaviseletért kiengedtek. Odabent sokat tanulmányoztam a Bibliát, tudod, Istenországát akartam megtalálni. Oregonban élek, egy kis faluban. Cserkészvezető lettem, fiatalokkal foglalkozom. Tudod, péntekenként összegyűlünk, gyertyát gyújtunk, számbavesszük az elmúlt hetet, énekelünk, gitározunk, tanulunk, fát vágunk az öregeknek, nyáron részt veszünk az országos jamboree-ken! Ja, és közöttük megtaláltam Istenországát! Úgy ügyelek rá, mint a legféltettebb kincsre!”

Hasonló a mennyek országa a szántóföldbe rejtett kincshez vagy a kereskedőhöz, aki nagyértékű gyöngyre talál... Istenországa – állapot, és közöttünk van! Keresni, rátalálni, és ennek állapotában élni, na, látjátok, ez az igazi művészet!

Ma talán Birike néni is ezt mondaná: Kincskeresők, gyöngyhalászok, jóarcú emberek, egyletesek, unitárius testvéreim! Érdemes a való világot felforgatni, és ennek az országnak életszépítő állapotában élni.

Akarjátok-e?

Ámen.

Máté Ernő

Isten munkatársai¹

„mert ami megismerhető Istenből, az nyilvánvaló előttük, mivel Isten nyilvánvalóvá tette számukra. Láthatatlan valóját, azaz örök hatalmát és istenségét meglátja alkotásain az értelem a világ teremtésétől fogva. Ezért nincs mentségük, mert bár Istent ismerték, mégsem dicsőítették vagy áldották mint Istent, hanem hiábavalóságokra jutottak gondolkodásukban, és sötétség borult oktalan szívükre.”
(Róm 1,19–21)

Kedves testvéreim! Számomra a világegyetemben megfigyelhető rendezettség, finomhangoltság egyáltalán nem magától értetődő. Hogy az ember azt képes felfogni, megérteni és kikutatni, az főleg nem magától értetődő. Ha csak biológiai, kémiai és egyéb folyamatok termékei vagyunk, hogyan lehetséges ez? Hogyan gondolhatjuk végig Isten gondolatait, hacsak részben is? Kinek köszönhetjük ezt az ajándékot, ki teszi ezt nyilvánvalóvá számunkra?

Albert Einstein mondta egykoron: „A legfelfoghatatlanabb dolog a világegyetemben az, hogy emberi ésszel felfogható”. „Mert ami megismerhető az Istenből, az nyilvánvaló előttük, mivel Isten nyilvánvalóvá tette számukra” – mondja Pál apostol.

Istenhitemnek egyik legerősebb alapja az, hogy a világ milyen csodálatos berendezkedésű. Nem jöhetett létre csak úgy, véletlenül, a semmiből, kellett a Teremtő gondolata, akarata, és az is, hogy ezt kinyilatkoztatta, nyilvánvalóvá tette számomra.

Nincs olyan ember a földön, aki – ha a töméntelen csillagra néz –, meg ne kérdezné önmagától ki az, aki a világmindenség rendjét megszabja? Az így tapasztalható nyugalom és béke csak az Istenhez való kapcsolódásból eredhet.

Ezt az élményt Hamvas Béla így fogalmazza meg:

¹ Elhangzott az egyházi főtanácsi gyűlés nyitóistentiszteletén, 2017. július 7-én, Kolozsváron.

„Isten tenyerén ébredtem, s lenéztem a Földre,
Hófehér csúcsokra, kopár legelőkre.
Kanyargós folyók tükrében láttam kelni a Napot,
Sugaraiban álmos hajnal mosakodott.
Láttam az óceánt gyermekként ragyogni
Sirályokat felette felhőkkel táncolni,
Láttam a békét az emberek szívében,
Láttam az erdőket fürödni a fényben.
Láttam sok-sok mosolyt, és láttam a reményt,
Láttam az embert, és láttam a zenét,
Láttam a földet szeretetben élni,
Láttam a csöndet a széllel zenélni.
Láttam Istent, amerre csak néztem,
Miközben éppen az Ő tenyerében ültem,
S az Ő hangján szólt hozzám a szél,
Mint anya, ki gyermekének mesél,
Millió apró tükörben láthatod magadat,
Hisz olyannak látod a világot, amilyen Te vagy!”

„Láthatatlan valóját, azaz örök hatalmát és istenségét meglátja alkotásain az értelem a világ teremtésétől fogva” – idézzük Pál apostolt.

Számomra nagyszerű élmény és bizonyosság, hogy Isten alkotásai megvizsgálhatóak, megtapasztalhatóak, megláthatóak, hogy nem csak elgondolhatóak, kitalálhatóak, nem csak spekulációval élhetünk.

Hogyan tudjuk alkotásait értelmesen vizsgálni? Mi, unitáriusok azt mondjuk, hogy Isten megismerteti, kijelenti magát nekünk az ő Szentlelke által, kijelenti magát a természetben, a Szentírásban, a történelem útjain keresztül, vagy éppen a művészetekben.

Ha csak a természetet nézem, akkor a természettudomány segítségével tapasztalás révén egyre jobban megismerem a teremtett világ szerkezetét. A galaxisok számát 10 billióra becsüljük, persze az eredmény „feltétele”, hogy a világegyetem nem végtelen és nincsenek multiuniverzumok sem. Ha csak az emberi gént nézzük, akkor az annyi információt hordoz, mintha egy 1000 kötetes könyvtárban néznénk szét. Tudom azt, hogy hajlik a fény, hogy görbül a tér, az idő lassabban telik, ha gyorsabban járok, de kutakodásom közepette megtapasztalom azt is, ami nem látható Istenből, az Ő örök hatalmát és istenségét, mert a tudomány nem tudja elvonni a függőnyt a teremtés titkáról, csak rész szerint látunk, a világegyetem csak egy vékony szeletébe nyerünk betekintést.

És megtapasztalok egy vertikális világot, egy teljességet, mely áldást közvetít számomra, gondviselést és szeretetet. És akkor hitvallásom első akkordjaival felkiáltok: „Hiszek egy Istenben az élet teremtőjében és gondviselő Atyjában!”

És ha kinyitom a Bibliát, rögtön az első sorokban ezt olvashatom: „Kezdetben teremtette Isten az eget és a földet.” És áldást érzek áramolni magam felé. Mert számomra igazából nem a teremtésről van benne szó, hanem a Teremtőről, az Ő nagyságáról és dicsőségéről. És ha tovább olvasom, akkor azt látom, hogy ebben a teremtésben gyökerezik az élet és a halál, a napfelkelte és a naplemente, az emberiség drámája, minden benne van, Isten jelenvalósága vesz körül, ezért számunkra a Biblia az Élet könyve!

És ha még tovább olvasom, akkor ott vagyok, amikor Jóbot megkérdi: „Össze tudod-e kötni a Fiastyúk szálait? A Kaszáscsillag köteleit meg tudod oldani?” (Jób 38,31)

Vagy amikor a Zsoltárok könyvének írója felkiált: „Mily drágák nekem szándékaid, Istenem, mily hatalmas azoknak száma! Számolgam, de több a homokszemeknél, s a végén is csak nálad vagyok... Vizsgálj meg, Istenem, ismerd meg szívemet! Próbálj meg, és ismerd meg gondolataimat! Nézd meg, nem járok-e téves úton, és vezess az örökkévalóság útján!” (Zsolt 139,17–18.23–24)

Pál apostol tulajdonképpen arra emlékeztet minket, hogy Isten meglátható, a teremtés ajándék, melyet vizsgálva kapcsolatba tudunk kerülni Istennel, meg tudjuk érteni az ő tervét, meg tudjuk tapasztalni az Ő szeretetét. Hiszen benne élünk, mozgunk és vagyunk.

„Hanem amint meg van írva: »Amit szem nem látott, fül nem hallott, és ember szíve meg sem sejtett, azt készítette el Isten az őt szeretőknek.«” (1Kor 2,9) „Mi pedig nem a világ lelkét kaptuk, hanem az Istenből való Lelket, hogy megismerjük mindazt, amit Isten ajándékozott nekünk.” (1Kor 2,12)

Mindenek ellenére Pál apostol elkeseredik, hiszen: „nincs mentségük, mert bár Istent ismerték, mégsem dicsőítették vagy áldották mint Istent, hanem hiábavalóságokra jutottak gondolkodásukban, és sötétség borult oktalan szívükre.” (1Róm 20–21). – Hiába vagyunk szellemrokonságban Istennel, hiába tapasztaltuk meg, hogy a legjobb Isten közelében lenni, néha elfordulunk Istentől. Vannak emberek, akiknek élete nem követi Isten tervét. A történelem folyamán az emberiség fokozatosan nőtt bele Isten tervébe, és voltak időszakok (nemcsak Pál idejében, a pogányok között) amikor az emberek hiábavalóságokra jutottak gondolkodásukban, értetlen szívük pedig elsötétült.

Most, amikor a reformáció 500. évfordulóját ünnepeljük, úgy érzem, hogy keresve sem találhattam volna jobb kort a hiábavalóságra való jutást példázandó.

Az isteni kijelentésnek csak akkor van értelme, ha mozgásba tud hozni minket, tartalommal tölti ki lelkünket, és egyre jobban, fokozatosan bele tudunk avatódni Istennek tervébe, ha kapcsolódni tudunk. És valóban: „Isten bennünk lakozó erejét akkor tapasztaljuk, ha Isten fiai vagyunk” mondta unitárius reformátorunk, Dávid Ferenc.

De ha az emberek értetlen szíve elsötétül, a kapzsiság, a tudatlanság, a könnyebbik út kerül előtérbe, amikor sokkal inkább birtokolni akar és nem lenni, akkor a kijelentés ereje sajnos megtorpan. De mindig vannak emberek, akik lelkükben őrt állnak, ilyenek voltak reformátor elődeink.

A reformáció tulajdonképpen megújulás, leszámolás a spekulációval, egy teljesebb istenismeret felé próbálta vinni az embert, célja volt az eltorzult tanítás visszaalakítása az eredetihez. Általa kapott a kor embere erősödő hitet, etikai reformot, nemzeti nyelvre fordított Bibliát, tudományt, gazdasági erőt, hogy jobban otthon legyünk a világban és otthon a Teremtőnél. Isten szerető valóság, folyamatosan átformálja életünket, saját képmására újrateemt. A reformáció nemcsak múltidézés. Mi magunk is benne vagyunk. „Ecclesia est semper reformanda” – szüntelenül meg kell újulni. Egyre kevésbé fontosak a formalitások, és egyre fontosabbá válik számunkra az, hogy mit érzünk, mit hiszünk, milyen módon adunk ennek kifejezést ott, ahol élünk.

A reformáció öröksége velünk van ma is, amikor azért teszünk, hogy a világ a gondviselő Atya akaratához igazodó legyen, amikor védjük az élet tiszteletét, a családot, a környezetet, a kultúránkat.

Tisztelt gyülekezet, főtanácsi tagok! János evangéliumában Jézus a következőket mondja: „Az én Atyám mind ez ideig munkálkodik, én is munkálkodom.” (Jn 5,17)

A gondviselő Isten adja meg számunkra azt, hogy a folyamatosan munkálkodó Atya mellett mint munkatársak élhessünk, megismerve, dicsőítve Istent. A 225-ös egyházi énekünk szavaival kérem, kérjük Istent:

„Jelenj meg közöttünk, értsd meg szándékunkat,
Te nevedben tartjuk tanácskozásunkat,
Tiszta szívből kérünk Téged, teremtőnket,
Hallgasd meg kegyesen esedezésünket.
Gerjeszd fel igédnek szerelmét lelkünkben,
Szentlelked szentségét áraszd el szívünkben,
Adj igaz értelmet s tudományt elménkben,
Téged szolgálhassunk e földi életünkben.”

Ámen.

Szünagó. Az összegyűjtés evangéliumi szolgálata¹

„Mindenki maradjon abban a hivatásban, amelyben elhivatott.” (1Kor 7,20)

„Aki nincs velem, az ellenem van, és aki nem velem gyűjt, az tékozol.” (Lk 11,23)

Ünneplő gyülekezet, drága felszentelendő tanítványaim, szeretett testvéreim! Ma háromszor olvastunk névsort. Hosszú névsort. Ez sokaknak fárasztó lehetett, de nekem örömteli volt. Mert valahányszor azt hallottam, hogy „Jelen!” vagy „Itt vagyok!”, mindig öröm töltött el. Ennyi drága jó emberre lehet számítani, ennyi ember nem sajnálja egyházától az időt és a fáradságot. Így lépünk együtt tovább a jövőbe, összegyűlve az összegyűjtés szolgálataért!

A bibliai szavak három kort kötnek össze, az I. századot, a XVI. századot és a XXI. századot. Mindhárom kor erős birodalmi törekvések és nagy szellemi forradalmak metszéspontjában áll: a kereszténység születése, a protestantizmus hajnala és az információs társadalom kibontakozása.

Fél évezredes határhoz érkeztünk, és ilyenén üzenet értéke van a kettős textus-választásnak: Pál és Jézus együtt. Együtt, de úgy, hogy Pál szavait Jézus tanításának fényében értelmezzük, és nem fordítva. Ugyanakkor üzenve, hogy az evangélium szavait vissza kívánjuk venni a világi hatalom önlegitimáló használatából (lásd a huszadik század sötét évtizedeit!).

Kezdjük hát Pállal!

1.

Pál kinézett efezusi emeleti szobája ablakán. Az alkonyati szürkületben látni vélte Korintust, a távoli zajos kikötőváros este másként morajló valóságát, és közben azon tépelődött, hogy mit rontott el. A hatszázötvenezer város Pál otthonát jelentette másfél évig, mialatt mindent megtett, hogy ennek az élményeket kereső, filozófián nevelkedett, mindenholonnan összesodródott sorsú és tudású tö-

¹ A beszéd elhangzott Ürmösön, a lelkeszszenelői zsinati istentiszteleten, 2017. október 28-án.

megnek érthetően tanítsa az evangéliumot. És most rettenetes hírek érkeztek. Egyesek a szabadságot szabadosságnak értették, és házastársukat is el akarták bocsátani. Teljes zűrzavar alakult ki a már elnyert szabadság és a még el nem múlt régi világ határán. Pál ekkor papírra vetette: mindenki abban a meghívásban, klészisben maradjon, amiben elhivatott.

1500 évvel később egy Luther Márton nevű szerzetes az Írás fölé hajolva fűrészte Isten akaratát. Képzeletét még mindig betöltötte a wittenbergi vártemplom kapujának ünnep előtti csendes magánya, amelyre évekkel ezelőtt kiszegezte a keresztény egyház megjobbítása érdekében fogalmazott 95 tételét, ami akarata ellenére egyházszakadáshoz és igen sok háborúszághoz vezetett. A római egyházi hatalom megingott, tanult és paraszt, idős és fiatal szenvedélyesen vitatta a Biblia jelentését utcáskoron, kocsmában és az állatok etetése közben. Megosztottság mindenfelől. Luther újra és újra eltűnődött egykori erfurti rendi előjárója szavaiban, aki látva íráskutató buzgóságát, így figyelmeztette: „Ejnye, ejnye Márton testvér, hát mi a csuda az a Biblia? A régi egyházi tudósokat kell olvasni; azok már kiszívták a Szentírás velejét és igazságait. Mert minden lázadást a Biblia idéz elő!” E szavakat különösen igaznak érezte most, hogy Wartburg várában kényszerű fogságát töltötte. Meggyőződése azonban csak szilárdabbá vált: az eredeti héber és görög szöveg alapján kell elkészíteni az új német bibliafordítást. Ekkor érkezik el Luther Pál apostol fenti szavaihoz: mindenki abban a klészisben maradjon, amiben elhivatott! És itt Luther olyan szóhasználatot választ, amely nem csak a bibliafordításban jelentős, de a teljes nyugati civilizációt átalakította. Bevezeti a „munkára” a „hivatás” (die Beruf) fogalmát. Luther előtt a hivatás fogalma csak a papi hivatást jelentette, világi nyelvhasználatban egyetlen európai nyelvben sem fordult elő. Luther fordítása azt üzeni, hogy mostantól a munkáját végző ember nem csak dolgozik, hanem Istentől kapott hivatást teljesít, legyen cipész, pap vagy földműves. Így érti ezt Dávid Ferenc is. Nem a világtól elzártan lehet a hivatást beteljesíteni, hanem épphogy a világban, ott és az által, ahová Isten elhívta az embert munkálkodni. Luther e fordítással igazi forradalmat indított útjára. A munka spirituális dimenziót nyert, és így a munka által elérhető anyagi jólét Isten áldásaként állt szemben a korábbi szegénység ethoszával. A gondolat Kálvinon és más reformátorokon keresztül elvezet a felhalmozó nyugati jóléti társadalom kialakulásához, amely folyamatot aztán Max Weber olyan mesterien bemutat. Luther óta így hangzik Pál intése: „Mindenki maradjon abban a hivatásban, amelyben elhivatott.”

Így olvassa hát 2000 évvel Pál után, és 500 évvel Luther után egy erdélyi unitárius ember a magyar Bibliában – lelkész vagy világi –, és eltűnődik a szavak jelentésén: megmaradni abban a hivatásban, amiben elhivatott. Bár minden el-

hívás egyéni, és személyes színezetet kap, emberünk abban mégis két sarkalatos közös jellemzőt ismer fel: a tiszta jézusi evangélium bátor hirdetése és a nemzet szolgálata. E kettő mindig összhangban állt az egyház életében. Az idők folyamán a radikális evangélium megerősítést nyert a racionalizmus és liberalizmus vívmányai által, a nemzeti pedig a népegyházi valóságunk által.

A kettő egymásmellettsége nem jelentett nehézséget mindaddig, amíg olyan kor nem köszöntött rá, amelyben egyik oldalon nemzetit kiáltottak, a másikon Jézus radikális evangéliumát. A kizárólagosság zűrzavarában egyesek odáig tévelyegtek, hogy a nemzetit bibliai szavakkal és vallási szimbólumokkal fűzték rózsafüzérré, mások a teológiai liberalizmust mosták össze társadalmi/politikai ideológiákkal. Próbálta érteni, de egyre jobban összezavarodott: mintha azt várnák, hogy egyik szülőjét árulja el, mintha önazonosságának egyik felét kellene megtagadnia. Kutatni kezdett, és felfedezte, hogy dinamikájukat tekintve ellentétes irányú erők egyesülnek unitárius hagyományában: az evangélium mindig egyetemes, a nemzeti sajátos, az evangélium radikálisan befogadó, a nemzeti – ha óvatosan is –, de elkülönülő, kizáró. Az egyik eredendően a fennálló rendet megkérdőjelező, a kisemmizettekért a többséggel szemben kiálló, társadalmi érzékenységet képviselő alapállás. Nagyobb liberálist nem hordott a föld a hátán, mint a Názáreti Jézust! A másik eredendően a közösség hagyományaiért síkra szálló, kollektív értékeket megőrző alapállás. A szó nemes értelmében konzervatív. Csakhogy e két dinamika egymásnak nem ellentéte, hanem kiegészítése, mint testünknek a jobb és a bal kar, mint nappalnak az éjszaka. Főként mint a bal és a jobb: az élet teljességét írják le és nem játszhatóak ki egymás ellen.

E kettő mindig együtt állt az egyház történetében. Nem ismerünk magyar unitárius egyházat, amelynek lett volna olyan pillanata, amikor nem a népet, a nemzetet szolgálta az evangéliummal. És fordítva: amikor az evangéliumot nem a nemzet nyelvén olvasta, nem az őseitől tanult nyelven hirdette, amikor nem a székely szántóvető ember tudománya szerint értelmezte a magvető példázatát, és amikor nem a megváltásra váró zsidó nép sorsát látta beteljesedni saját népében.

A 450 év népszolgálat feljogosít arra, hogy ne igényeljük a politikum egyetlen formációjától sem a kioktatást a nemzet fogalmáról, határaitól vagy szolgáltatának mibenlétéről: minket nem négyéves ciklusra választottak, hanem egy életre hívtunk el, nemzedékről nemzedékre.

Igen, Testvéreim, kettős örökségben hívtunk el: a jézusi evangélium és a nemzet szolgálata kettős örökségében. Örökségünk: liberális evangéliumi értelemben, és nemzeti a másét nem bántjuk, de a miénket nem hagyjuk értelemben.

2.

Visszatekintésünkben és a fenti látszólagos feszültség feloldásában segít, ha a názareti mesterünk lábához telepszünk. Ezt mindig jó megtenni! Két részre bontom a felolvasott tanítást, ahogy Jézus maga is tette. Az első rész – aki nincs velem, az ellenem van – akkor hangzik el Jézus ajkán, amikor őt azzal vádolták, hogy az ördögök fejedelmének segítségével űzi ki a gonosz szellemeket. Ekkor mondja el a meghasonlott ország és az erős ember házának példázatát. Vagy vele van valaki, vagy ellene.

Testvéreim, a reformáció után a keresztény ház nagyon megosztott lett... Ezért a jézusi mondás jelen összefüggésben úgy értem, mint a közös protestáns út tapasztalatát: az első 500 év nagyobb részét a felekezeti gög, a megosztottság, az egymás ellen törés jellemezte. Aki nincs velünk, az ellenünk van gondolkodásmód. Mindenik felekezet meggyőződése az volt, hogy csak és kizárólag ő birtokolja az igazságot, csak és kizárólag az ő értelmezése a helyes. Vagy velünk, vagy ellenünk. És egy olyan kis közösségnek, mint az unitárius, ez mérhetetlenül sok szenvedést okozott. A világ „mi” és „ők” mentén darabjaira szakadt.

Mi úgy láttuk, hogy az evangéliumot nem kell tűzzel és vassal terjeszteni, hogy a hitvitákon alulmaradt felet nem kell kivégeztetni, még viszonzásul sem.

Mi úgy láttuk, hogy az ősegyházi viták, majd Erasmus kritikái görög újszövetségi fordítása megfelelően bizonyította, hogy a Szentháromság nem szerepel a Bibliában. Ezért nem tudtunk egyetérteni Kálvinnal, aki bár a Sola Scriptura elvét hirdette, és pontosan ismerte a tényeket (amit az *Institutio...* ékesen bizonyít), ebben a kérdésben mégis meghajolt az egyházi tradíció előtt. Ezért úgy gondoltuk, hogy a reformátorok csak fél utat tettek meg visszafelé a tiszta evangéliumhoz. Ők úgy látták, hogy mi túlmentünk a célon.

Mi úgy véltük, hogy a vallás lehet ész feletti, de soha nem lehet észellenes.

Mi úgy véltük, hogy a teremtettségből fakadó alapvető emberi méltóság nem képezheti alku tárgyát.

Mi úgy láttuk, hogy a világtagadó alapállás káros, és inkább az életízű vallássosságot hirdettük a nép között, a világban kerestük a boldogság útját.

Mi négyszáz év után úgy véltük, hogy helyes, ha – a racionalizmus és a hatása alatt álló nyugati hittestvéreinket követve – Jézus neve mellől elhagyhatjuk a Krisztust. (Ez utóbbi ellen bibliusként határozottan tiltakozom!)

Mindezekért ők úgy látták, hogy az unitáriusokat nem kell meghívni az Egyházak Világtanácsába, amely szervezet 1948-ban épp a keresztény egységért jött létre, mert nem teljesítjük a hittani alapfeltételeket. Mi válaszként úgy láttuk, hogy e feltételek alapján Jézus maga sem lehetne tagja a Világtanácsnak.

Egyszóval, számunkra a reformáció évszázadainak nagyobb része úgy telte el, hogy ismételten elvittatták tőlünk keresztény mivoltunkat, még az eretnekséggel vádolt protestáns feleink is eretnekséget emlegettek, és ismételten igyekeztek minket kizárni a protestáns családból.

A 20. század végére aztán az együttélési viszonyaink sokat változtak. (A társadalmi átalakulások következtében a vallási mező jelentősége csökkent, a felekezeti sajátosságok megkoptak még a hívek számára is, az egyházak küldetése egyre inkább kisebbségi és nemzeti fogalmak mentén nyert meghatározást. Közös nemzetszolgálatunk lett a közös alap, illetve a teológiai tudományosság művelése.)

Mintha a felekezeti rivalizálás és gög helyét egyre több vonatkozásban felváltotta volna az együttműködés. Mintha felismerést nyert volna, hogy Jézus a fenti tanítást más változatban is hátrahagyta. Egy alkalommal a tanítványok elűjságotják Jézusnak, hogy egy gyógyítót láttak tevékenykedni, akit azonban ők megpróbáltak megakadályozni, mert nem tartozik a követők közé. Erre Jézus ezt válaszolta: „Ne akadályozzátok őt, mert aki nincs ellenetek, az mellettetek van.” (Lk 9,50; Mk 9,40) Ezekkel a szavakkal Jézus érvénytelenít minden felekezeti kizárólagosságot vagy gögöt. A gyógyítás az gyógyítás, a jó szolgálat az jó szolgálat, akkor is, ha más végzi. Akár mi is! Ha nem ugyanúgy hiszünk is, attól még ugyanazt az Istent és ugyanazt a népet szolgáljuk.

E közeledés folyamatának tudható be az is, hogy itt és most részt veszünk a reformáció ünneplésében. Igen, testvéreim: egyházunk történetében most először ünnepeljük egyetemes szinten a reformációt! És ennek jelentőségét aligha lehet túlhangsúlyozni. 1917-ben, a reformáció 400. évfordulójának évében a Főtanács még csak említést sem tesz a reformációról. Magyarázatot Simén Dániel szolgáltat, aki 1942-ben, a reformáció 425. évfordulójának ünnepléseit látva, így kesereg:

„Az évről évre megismétlődő reformációi ünnepek, amelyeknek megrendezésében csekély vagy éppenséggel semmi részünk sincs, mind határozottabb formában vetik fel a kérdést, hogy van-e nekünk, unitáriusoknak helyünk az ünneplők között. Van-e történelmi jussunk a közös eredet és közös áldozat révén felekezeti méltóságunknak megfelelő részt kérni a protestáns világ e nevezetes lelki megmozdulásából?”²

De, mint mondtam, mára sokat változtak a felekezeti viszonyok: aki nincs ellenetek, az mellettetek van... Hadd szemléltessem mindezt három rövid példával.

² SIMÉN Dániel, *Reformáció és unitarizmus*, KerMagv 1942/5–6, 231.

a) 1917-ben Vári Albert keserűen számol be arról, hogy a debreceni református teológia szakít liberális hagyományaival, és az irántunk felerősödő gyűlölködő hangok lehetetlenné teszik, hogy ott unitárius valaha is doktori címet szerezhessen. Ahogy mondja, csodával érne fel.³ Nos, 100 évvel később, 2016-ban fiatalabb tanártestvérem a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen védte meg doktori disszertációját! Köszönet a befogadó intézménynek!

b) Másodikként hadd álljon itt egy katolikus nagy testvéri példa. Amikor először kaptam előadási lehetőséget a katolikus szervezésű Nemzetközi Szegedi Bibliikus Konferencián, ott ült a teremben vagy hatvan katolikus, református és evangélikus felebarátom, többnyire teológiai tanárok, lelkészek, de szép számban érdeklődő világiak is. Körülnéztem a teremben: „Istenem, milyen helyzet, unitáriusként újszövetségi előadást tartok ezeknek a kiváló bibliikusoknak és keresztény testvéreknek.” Odaléptem a mikrofonhoz, és ezt mondtam: „Mint tudják, unitárius lelkész és teológiai tanár vagyok. Nincs szándékomban senkit áttéríteni, de magam sem kívánok áttérni más hitre. Hagyományomban megmaradni ugyanúgy kötelességem, mint Önöknek. Egyházam elkötelezett a Biblia megértésében, ahogy az Önöké is. Kutassuk hát együtt, hogy igazabb keresztényei legyünk saját egyházunknak.” Azóta is minden évben visszahívnak, és közösen tanulunk. Igazi nagy testvérként viselkednek.

c) A harmadik példa: Kolozsvár vonzaskörzetében van egy református lelkész, akinek a hívei közt unitáriusok is vannak. Mi már feladtuk azt a települést. Ez a lelkész minden évben bejön az egyházi Központba, és annyi unitárius falinaptárt vásárol, ahány unitárius híve van. Így viselkedik egy igaz nagy testvér!

Igen, tudunk türelmetlenségről, gyűlöletkeltésről, szoborparkokból való kiszorításokról, lexikonokból való kizárásról, sőt tudunk újrakeresztelésről is... De az együttélés hosszú távú iránya örömmre ad okot.

Ebben a békésebb együttélésben és testvéri összefogásban ad konkrét útmutatást a bibliai vers második része!

3.

„Aki nem gyűjt velem, az tékozol”, vagy más fordítás szerint szétszór.

Jó protestánsként máris protestálnánk: „De Mester, ne haragudj, megszoktuk tőled, hogy a mindenséghez méred magad, és földi dolgokban egy kicsit sarkítva fogalmazol. Ugye, most is ez a helyzet? Ugyan miért tékozolna, miért szórna szét az, aki nem gyűjt? Nem lehet, hogy csak egyszerűen nem gyűjt?”

Hát nem!

³ VÁRI Albert, *Tudomány és protestantizmus*, KerMagy 1917/5–6, 231–232.

Nagyapám szokta mondani: „Ha nem akkor mész betakarítani, amikor kell, holnap már hiába teszed!”

Hadd tegyük még érthetőbbé! Célszerű a prédikáció érvelését a tudomány oldaláról is megtámasztani. Hát íme: a termodinamika 2. főtétele szerint „a hő soha nem megy magától a hidegebb helyről a melegebb helyre” (Clausius 1921). Milyen könnyű lenne télen fűteni, ha csak az ablakot kellene megnyitni, és a nap-sugarak szórt melege összegyűlve beáramlana a hideg lakásba. Csakhogy a hő soha nem megy magától a hidegebb helyről a melegebb helyre, épp fordítva! Ugyanez érvényes az emberi kapcsolatokba is. Ha a család vagy a közösségek összetartozásába nem fektetünk megfelelő energiát, akkor azok elkerülhetetlenül kihűlnek.

Vagy összegyűjtés, vagy szétszórás!

A szétszórás ördögi tevékenység, nem véletlenül használja Jézus épp itt a gyógyítási történet összefüggésében a fogalmat: a *diabolos* jelentése ugyanis a szétdobáló, a szétszóró.

A reformáció második ötszáz esztendeje olyan korban kezdődik, itt és most velünk, amikor a szétszóró erők különösen megsokasodtak. Nagyobb ma a közös ellenség, mintsem hogy azzal egyetlen felekezet magában szembenézhetne. Mindenfelé információban fuldoklók, képernyőt bámulók; általános értékvesztés, elszemélytelenedő kapcsolatok, felbomló közösségek.

Aki ebben a helyzetben közömbös, az szétszóró! Aki otthon marad, és nem tesz eleget a meghívásnak, az szétszóró! Aki névsorolvasáskor nem tudja azt mondani, hogy „Itt vagyok!”, az szétszóró! Aki hideg vagy fölényes közönnyel távol marad a közösségi alkalmaktól, az szétszóró! Aki nem teszi meg a tőle telhetőt az emberek összegyűjtéséért, az szétszóró! Aki családjá tagjait nem gyűjti rendszeresen asztal köré, az szétszóró! Aki nem hívja az embereket, aki nem ad hőt hozzá a közösség rendszeréhez, az szétszóró!

Márpedig mindenki, aki szétszóró, az nincs velünk, úgyhogy ellenünk van, de mindenki, aki összegyűjt, az nincs ellenünk, tehát velünk van. A közös munkában minden felekezet részt vállal, összefogva, együttműködve, de a saját önazonosság megőrzésével. Megmaradva abban a hivatásban, amelyben elhívattunk.

Végezze hát ki-ki az összegyűjtés szolgálatát, a neki adatott elhívás szerint. És most rátok is nézek, kedves tanítványaim, felszentelendő lelkésztestvéreim: legyetek összegyűjtők! Végezze ki-ki az összegyűjtés evangéliumi szolgálatát a neki adatott elhívás szerint:

Aki spiritualításban kiemelkedő, abban. Aki a kisebbségek iránti érzékenységben fejlettebb, abban. Akit mélyebben jár át az ősmagyar érzület, abban. Aki a világhálós és médiás véleményformálásban erős, abban. A 21. század a véle-

ményformálóké lesz. Akinek jól áll a gitár a kezében és dal az ajkán, azzal. Aki tanítással, aki rendezvénnyel, aki szeretetszolgálattal, aki táborokkal... De mindig az evangélium és mindig a nemzetépítés kettős hivatásában.

Rajtunk is áll, Testvéreim, hogy a legjobb idők vagy a legrosszabb idők ezek, a bölcsesség kora ez vagy a balgaságé, a világosság korszaka, vagy a sötétségé. Ámen.

Molnár Imola

Emlékezzünk!¹

Azután vette a poharat, hálát adott, és ezt mondta: Vegyétek, és osszátok el magatok között!

Mert mondom nektek, hogy nem iszom mostantól fogva a szőlőtő terméséből, amíg el nem jön az Isten országa.

És vette a kenyeret, hálát adott, megtörte, és e szavakkal adta nekik: Ez az én testem, amely tiérettetek adatik: ezt cselekedjétek az én emlékezetemre! (Lk 22,17–19)

Kedves Testvéreim!

Sok mindenben és nagymértékben különbözünk egymástól, mégis akár pillanatok alatt kiderülhet, hogy azért több bennünk a közös, mint gondolnánk. Ha például arra kérnélek, és nem forszírozom, hogy valóban meg is tegyétek, mert nem szokványos istentiszteleteink rendjén, hogy kézfelemeléssel reagáljunk az elhangzó beszédekre, de csak úgy elméletileg, ha arra kérnélek, hogy emeljék fel a kezüket mindazok, akik elsőszülött gyermekek, máris megtalálnánk egy olyan közös átfedési pontot az életünkben, amely mindünkben azonos vagy hasonló érzéseket és emlékeket szül és idéz fel. Vagy ha arra kérnélek, hogy emeljék fel kezüket azok, akik éltanulók voltak az iskolában, vagy azok, akik faluhelyen születtek, vagy akik szülők, vagy azok, akik szeretnek egyházközségi kórusban énekelni, láthatnánk, hogy újonnan felszentelt lelkészek és ürmösi asszonyok életében is megannyi olyan közös pont létezik, amely kortól, helytől, helyzettől függetlenül mindannyiunknak ugyanazt jelenti.

Ilyen az úrvacsoravétel áldott alkalma is, mert mindannyiunkat érint, és mindenki számára ugyanazt nyújtja. Hála Istennek, és köszönet a názareti Mesternek életünk ezen mozzanatáért, amely örömünkre van, és a legszebb, legmeghittebb közös szertartásunk, amelyen lelkünk elé tükröt tartunk, és szembenézünk önmagunkkal, felkészülünk és elindulunk egy úton, amelynek célja a jobbá

¹ Az agenda elhangzott Ürmösön, a lelkészszentelő zsinati istentiszteleten, 2017. október 28-án.

levés, megváltozás, elindító lépése pedig az emlékezés Jézus életére, tanítására és halálára.

Amikor valamihez hozzákezdünk, azt szoktuk mondani és szem előtt tartani, hogy „jó szervezés fél siker”. Nincs ez másként most sem, jó elindulás a sikeres megérkezés alapfeltétele, a valódi és mély emlékezés a vágyott megtisztulás, megváltozás, megerősödés első lépése. S újabb bizonyíték nyelvünk gazdagságára és szépségére, hogy az emlékezés képességét emlékezőtehetségnek is nevezzük.

Nagyjából, nagyvonalakban az ember sok mindent fel tud idézni, mert a képessége megvan hozzá, de az elmúlt események pontos, hiteles adatainak megjegyzéséhez, a tanulságok, igazságok leszűréséhez, a miértek és válaszok felismeréséhez valódi tehetség kell, melyet gyakorolni, fejleszteni és művelni szükséges. Mert emlékezni korántsem olyan egyszerű, mint hinnénk, és az ember gyakran el is feledkezik arról, hogy egyáltalán emlékezzen, mi miért is történt úgy, ahogyan.

Elmondok egy történetet, kedves Testvéreim, amely Jézus életének néhány mozzanatát ragadja meg, és félig valós, félig pedig a képzelet szüleménye...²

Amikor Jézus Jerikóhoz közeledett, egy vak ült az út mellett és koldult. Megtudva, hogy a Názáreti halad el mellette, felkiáltott: „Dávid fia, Jézus, könyörülj rajtam!” (Mk 10,47b) Az emberek megpróbálták elhallgattatni, de Jézus szólt hozzá: „Mit akarsz, mit tegyek veled?” Ő így felelt: „Mester, hogy lássak.” (Mk 10,51) Jézus ezt mondta neki: „Láss! A hited megtartott.” És azonnal megjött a szeme világa.

Dekapolisz, vagyis Tízváros határában Jézushoz vittek egy dadogó süketet, és kérték, hogy gyógyítsa meg, tegye rá a kezét. A mester így tett, aztán szólt: „Effata, azaz: Nyílj meg!” (Mk 7,34b) És megnyílt a füle, nyelvének bilincse azonnal megoldódott.

Jeruzsálemben a Juh-kapunál volt egy medence, amit Betesdának neveznek. Ennek oszlopcsarnokaiban várták a betegek gyógyulásukat. Volt köztük egy béna ember, aki 38 éve várakozott. Jézus végighallgatta történetét, majd így szólt hozzá: „...kelj fel, vedd az ágyadat, és járj!” (Mk 2,11b) És azonnal egészséges lett ez az ember, felvette az ágyát, és járt.

Jézus egy farizeus házában telepedett asztalhoz, majd belépett a házba hívatlanul egy bűnös asszony, megállt Jézus mögött, a lábánál sírva, és könnyeivel öntözte, hajával törölte és kenettel kente meg lábait. A farizeus rosszalotta a dolgot,

² Az agenda illusztrációja néhai Ütő Lajos unitárius lelkész *Nem ezt akartam* című ágendája alapján íródott, mely az Unitárius Szószék 1933-as számában jelent meg.

de Jézus így felelt: „...neki sok bűne bocsáttatott meg, hiszen nagyon szeretett.” (Lk 7,47b)

Aztán Jézus elvonult tanítványaival ama bizonyos berendezett emeleti terembe, felső szobába, hogy elköltsék együtt a húsvéti vacsorát. Amikor eljött az óra, asztalhoz telepedtek, majd a Mester vette a kenyeret és bort, körbeadta tanítványainak, és rájuk bízta, hogy ezt cselekedjék az ő emlékezetére.

Jézus ma is járja a földet. Keresi az arcokat, embereket, akikkel jót tett. Felűnik neki egy ember, akinek különösen fürkésző a tekintete. A távoli jövőbe néz, pillantás nélkül, nehogy valamit is elszalasszon abból, amit előre megláthat. S közben, ami körülötte zajlik, arra nem sok ügyet vet. Hiába rángatják zakóját gyermekei s felesége, hogy egyszer legalább nézzen az ő szemükbe is. A férfi csak előre, a messzibe tekint. Jézus megkérdezi: „Miért nézel a zavaros jövőbe? Miért engeded szem elől téveszteni a jelent, s azokat, akik most vannak melletted?” De a férfi félvállról felel: „Jézus, Dávid fia! Hát te nyitottad meg látásra a szemem, te akartad, hogy lássak, s most azt akarod mondani, hogy nem nézhetek oda, ahová én akarok? Jézus mondaná neki: „De én nem erre nyitottam meg, és emlékezz vissza, hogy amikor a hited még megtartott...” De már nincs, kinek mondania, mert azóta az idő eltelt, a hit megkopott, s a látó ember megfélemedezett róla, hogy miért, hogyan és mire kapta vissza látását.

Aztán látja Jézus, hogy idegen hangokra figyel az, akinek fülét egyszer ő nyitotta meg. Bíborvörös hajnal mámoros lármáját, könnyen jövő siker hamis ígéretét, selymes hangú húzolgést hallgat. Jézus szól hozzá: „Ne tedd! Inkább zárd el füleidet e hangok elől. „Miért?” – kérdezett vissza ő. „Nem te mondtad, „effata”, s megnyílt a hallásom minden szóra? Akkor most nem hallgathatom azt, amit én akarok?” Jézus folytatná: „De én nem ezért tettem, nem ezt akartam, és emlékezz, te sem...” De már nem hallgatja őt a férfi, másra figyel, mert nem emlékszik.

Aztán a Mester továbbhalad, és találkozik egy újabb emberrel, aki idegesen-igyekezően halad az utcán, elviharzik az emberek mellett, s türelmetlenül topog, ha hátráltatják. Meg nem áll egy pillanatra sem, csak halad, s mindig első akar lenni. „Hová szaladsz? Ki kerget?” – kérdezi a Mester. „Pihenj meg kicsit, pihenésre vágyik a lelked is”. „Ne állj utamba, ne hátráltass” – válaszol a rohanó. „Te tettél járó emberré, miért akarsz most megállítani?” Jézus mondaná megint, hogy nem ezért tette, s ha emlékszik még, ő is csak járni akart, s nem űzött lélek-ként rohanni végig mindenben, de már nincs, kinek mondania, a férfi messze jár, mert nem emlékszik.

Egy asszony közeledik felé. Ruhája selyem, nyakát gyöngyök, arany díszítik, arca kifestve, tekintete hiú. Jézus hozzá is szól. „Vesd el selymedet, gyöngyeidet,

mosd le a hamis pírt arcodról. A lelked mutasd meg, az tesz széppé. Tudom, hogy szép, hisz nagyon tudsz szeretni”. De a nő felkacag, sértő a nevetése. „Megbocsátottál már nekem egyszer, megfogsz még hetvenszer hétszer is, nem?” Jézus megint szólna: „Emlékezz, mikor lábaimnál sítottál...” de a nő nem várja meg, mert nem emlékszik.

Aztán a mester tanítványait keresi, azokat, akik még megtörik a kenyeret és megosztják maguk közt a bort az ő emlékezetére. Azokat, akik emlékeznek rá, hogy miért gyógyított, tanított, szeretett, miért és hogyan élt, miért és hogyan ért véget élete. Minket keres, mert aki ő volt, s amit ő ránk hagyott és bízott, az nekünk is nyitotta már fel szemünket, fülünket, ajkunkat, az nekünk is adott már erőt a járáshoz, s az minket is vezetett a bocsánat elnyeréséhez.

Az életünk közös alapja, és közös életünk alapja az emlékezés Jézusra, aki nek minden törekvése, emberi helyállása és tanítása arra irányult, hogy a mindenkori ember felismerhesse Istenben a szerető Atyát, rávilágítson arra, hogy a feltétlen hit szó szerint képes megváltoztatni, egyensúlyba hozni, teljessé tenni az emberi életet. A megbocsájtani tudás, elfogadás, szeretet és megbékélés teszi az emberi egymás mellett élést testvéri közösséggé. A Mester tett hiteles bizonyosságot arról, s tanított meg mindannyiunkat arra, hogy létünk minden perce az örökkévaló igaz Isten ajándéka, és nélküle az ember nem is él igazán... inkább csak van.

Most megosztjuk egymás közt a kenyeret és bort. Közösséget, testvériséget formáló és megtartó erő van ezekben a percekben. És megállunk Isten előtt, kendőzetlen, őszinte lélekkel. Hát adjunk hálát neki, hogy ma itt lehetünk, emlékezünk Jézusra legjobb tehetségünk szerint, és úgy álljuk körbe az úrasztalát, hogy felajánljuk szeretetünket egymásnak, és hitünket a gondviselő Istennek. Ámen.

KÖNYVSZEMLE

Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture, Volume IV, Continental Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics, eds. John Christian Laursen, Richard H. Popkin, Dordrecht–Boston–London, 2001, Kluwer Academic Publishers (International Archives of the History of Ideas, 176).¹

A 16–17. századi Erdélyben utat törő profetikus és chilizma, vagy más néven millenarista váradalmakkal foglalkozó tanulmányok – foglalkozzanak akár a szombatosok és unitáriusok¹ vagy a Gyulafehérváron tevékenykedő herborni tudósok millenarizmusával,²

illetve Jan Amos Comenius tevékenységével és az általa közvetített próféciákkal³ – elengedhetetlen hivatkozási alapját képezi az alábbiakban ismertetésre kerülő tanulmánykötet, amely 2001-ben a *Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture* című sorozat negyedik darabjaként jelent meg és a kora újkori zsidó messianizmust (I.), a katolikus millenarizmust (II.) és a tudomány, a politikai gondolkodás, illetve az angol-amerikai mindennapi élet chilizma kontextusait (III.) tárgyaló gyűjtemények sorába illeszkedik.

A kötet teljesebb bemutatását – a hazai kutatás által hasznosított eredményeken túl – indokolja, hogy a kö-

¹ A recenzió az OTKA 116234. számú (Spiritualista irodalom a kora-újkori Erdélyben) kutatási pályázatának támogatásával készült.

¹ ÚJLAKI-NAGY Réka, *A szombatosok chilizmusa*, Erdélyi Múzeum, 2011/2, 15–22; BALÁZS Mihály, *Antitrinitarizmus és millenarizmus Erdélyben = Uő, Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, Kolozsvár, 2016, Magyar Unitárius Egyház (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai, 8), 281–305.

² VISKOLCZ Noémi, *Reformációs könyvek: Tervek az evangélikus egyház megújítására*, Budapest, 2006, Universitas Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár (Res Libraria I.); SZENTPÉTERI Márton, *Egyetemes tudomány Erdélyben: Johann Heinrich Alsted és a herborni hagyomány*, Budapest, 2008, Universitas Kiadó (Irodalomtudomány és Kritika, 1); LÁSZLÓ Anikó, *Apokaliptikus államelmélet és világszemlélet a XVII. szá-*

zadban, PhD-értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola, Eszmetörténeti Műhely, Budapest, 2015.

³ VERES Magdolna, *Profetikus beszéd-mód. Német jelenéssorozat és 1660 körüli magyar újraértelmezései*, PhD-értekezés, Szegedi Tudományegyetem, BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Szeged, 2014.

zölt tanulmányok alapvetően árnyalták és változtatták meg a kora újkori millenarizmusról alkotott elképzeléseinket. Az egymással is párbeszédben álló tanulmányok ugyanis rámutatnak, hogy a millenarizmus egy egész Európán átívelő eszmerendszer, amely a képviselőik szerteágazó intellektuális kapcsolathálója épül. A munkák emellett jól érzékeltetik a Krisztus ezeréves földi királyságára vonatkozó elképzelések sokféleségét. A tanulmánykötet további erénye, hogy az írássok tematikája több esetben folytatólagosan kapcsolódik az 1988-ban megjelent *Pietismus und Neuzeit* 17. századi németországi és angliai chiliizmussal foglalkozó 14. kötetéhez⁴, így több helyen árnyalják és tovább építik az abban közölt eredményeket. Ennélfogva egyes tanulmányok bemutatásakor a teljesebb kép érdekében célszerű utalnunk a kutatási előzményekre is.

Susanna Åkerman *The Rosicrucians and the Great Conjunctions* című tanulmánya az 1614-es kasseli rózsakeresztes kiáltványok (*Fama Fraternitatis Rosae Crucis* és *Confessio Fraternitatis Rosae Crucis*) váradalmait: a tudományok és művészetek megújulását elhozó új korszak kezdetét és azok

csillagászati jelenségekkel való kapcsolatát vizsgálja. Eszerint a paracelzista próféciaikat is felvonultató kasseli kiadványban és más rózsakeresztes munkákban is nagy szerepet kapnak a csillagállások a chiliazta szimbólumok értelmezésében. Ebben a tekintetben a rózsakeresztesek főként Johannes Kepler és a paracelzista Helisaeus Roeslin munkáira támaszkodtak. Az 1609–1610-ben Johann Valentin Andreae körében megfogalmazott kiáltvány szerzője Åkerman szerint ismeretlen, mivel Johann Andreae további munkáiban élesen elhatárolódik a rózsakeresztes és apokaliptikus írótól. A munka forrásai közé sorolható azonban Simon Studion *Naometria...* című (1592, 1604) műve, amely az új korszak kezdetét a szimbólumok számításai, a zodiákus hagyomány és Joachim de Fiore megfontolásai alapján 1600 utánra tette, míg Krisztus eljövételét 1623-ra várta, és nagy jelentőséget tulajdonított az 1572-es szupernóvának is. Åkerman szerint a számba vehető források alapján Christian Rosenkreutz legendája a paracelzista hagyomány, a csillagászati spekulációk és a próféciaik csúcspontjaként született meg.

A kötet hazai kutatásban legtöbbször idézett tanulmánya Howard Hotson *Arianism and Millenarianism: The Link Between Two Heresies From Servetus to Socinus* című munkája, amely úgy tárja fel a korai antitrinitarizmus millenarista elemeit, hogy figyelembe veszi az erdélyi és a lengyel

⁴ *Pietismus und Neuzeit, Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus, Band 14: Chiliasmus in Deutschland und England im 17. Jahrhundert*, Hrsg. Martin BRECHT, Johannes WALLMANN et al., Göttingen, 1988, Vandenhoeck & Ruprecht.

unitáriusok egymás közötti, illetve belső teológiai megosztottságát (nonadorantizmus, socinianizmus, szombatosok, anabaptista tendenciák). Hotson az erdélyi elképzelések mellett (Dávid Ferenc, Karádi Pál, Jacobus Palaeologus, Matthias Vehe-Glirius) a chiliaszta és anabaptista eszmékkal átítított rakóvi kivonulást és Grzegorz Pawel munkáit is bemutatja. A dolgozat középpontjában azonban a mérsékeltebb teológiai nézeteket valló, rendkívül szűkszavú sociniánus értelmezések állnak. Fausto Sozzini a nonadorantisták és millenaristák ellen írott cáfolataiban elutasítja Krisztus királyságának materiális megvalósulását. A Jel 20 millenniumra vonatkozó szövegrészeit allegorikusan értelmezi, de konkrét jelentésüket nem határozza meg. Mivel az ezeréves királyságot a jövőbe, a római Babilon bukása utánra helyezi, így elképzelését Hotson spiritualizált millenarizmusként definiálja. Ennek lényege, hogy a millennium a jövőben, a földön valósul meg, amelyben a keresztények uralkodnak és mindenki megismeri a tiszta evangéliumot. Krisztus viszont csak annyiban mondható majd köztünk lévőnek, amennyiben az ő igaz tanát vallja mindenki. Sozzini eszerint Servet *Christianismi restitutio*jában lefektetett allegorikus értelmezéséhez tért vissza, ahol az Antikrisztus 1260 éves uralma, mint a tiszta tanok spirituális hanyatlása Konstantin császártól vagy Szilveszter pápa uralmától számítható. E

spiritualizált millennium pusztán logikai fejlemény: mivel a próféciaák nem teltek be a múltban, az apostoli egyház tisztasága csakis a jövőben állhat helyre. Sozzini álláspontja alapvetően határozta meg a Krisztus királyságáról szóló további sociniánus munkákat (Johannes Crellius, Christoph Ostorodt).

Az apostoli egyház restaurációját és az egyház felvirágzását ígérő spirituális millennium egy másik változatáról ad számot Ernestine van der Wall *Mystical Millenarianism in the Early Modern Dutch Republic* című tanulmánya. A kora újkori Európán átívelő és a chiliaszta váradalmakat a misztikus teológiával egyesítő áramlatot a holland Petrus Serrarius (1600–1669) *Assertion du règne de mille ans* (1657) művén keresztül mutatja be, amely Moises Amyraut chiliasztaellenes *Du règne de mille ans* (1654) című munkájára felel. Serrarius szerint az eljövendő krisztusi birodalomba csakis az nyerhet belépést, aki megtalálja magában Krisztus belső, spirituális királyságát. A millennium váradalmi tehát a belső vallás, a belső birodalom keresésére ösztönöznek.

Az eddigi kutatás és a nemzetközi jelenségek tekintetében is fontos hangsúlyoznunk a misztikus millenarizmus fogalmának bevezetését. Az ugyanis gyűjtőfogalomként is hasznosítható, amelyet jól mutat Bernard S. Capp az említett *Pietismus und Neuzeit* kötetben megjelent *Radical Chiasm in the English Revolution* című tanulmánya.

Capp a van der Wall által bemutatott-hoz hasonló jelenségre hívta fel a figyelmet az 1640–50-es években megjelenő angliai millenarista mozgalmak, a quakerek és a diggerek körében. Elképzelésük szerint Krisztus második eljövetele a hívők lelkében, egyfajta belső megvilágosodásként megy végbe, amely majd képes lesz magával hozni a világ külső átalakulását is.⁵

Van der Wall Serrarius chiliazmusának másik központi elemét a filozemitizmusban határozza meg. Eszerint mind a keresztények, mind a zsidók a boldog ezer évet elhozó Messiást, vagyis Krisztust várják. A két hagyomány a chiliazmusban kiegészíti egymást. A keresztények zsidók iránti rokonszenve pedig biztosíthatja a zsidók millennium előtti megtérését. A szerző már a *Pietismus und Neuzeit*-ben megjelent *A Precursor of Christ or a Jewish Impostor?* című tanulmányában is igen érzékletesen mutatta be Serrarius rajongó filozemitizmusát, aki nem csupán lelkes híve volt a mentális betegségben szenvedő, magát a zsidók királyának és Messiásnak tartó Sabbatai Sevi mozgalmának, de Európában Serrarius levelei tájékoztatták a közvéleményt a mozgalomról és az ahhoz kapcsolódó eseményekről is. Serrariust még Sabbatai Sevi iszlámra való áttérése sem tudta kiábrándítani. Ugyan

nem tartotta őt a Krisztussal egyenlő Messiásnak, csupán a zsidók királyának, mégis Sabbatai Seviben látta a zsidók keresztény hitre térítésének legfontosabb eszközét.⁶ Fontos, hogy van der Wall újabb tanulmányában már Serrarius Krisztus birodalmáról alkotott képének forrásait is kijelölte. Eszerint az apostoli egyház visszaállításával eljövő krisztusi ország a földön valósul meg, ám az eltérő állapotú, egyfajta köztes birodalom lesz a földi és az isteni királyság között. Az elképzelés a Serrarius könyvtárában is fellelhető korabeli misztikus és rózsakeresztes írásokból származik. A misztikus millenarizmus jelenségével párhuzamosan a szerző azt is hangsúlyozza, hogy a németalföldi chiliazmus egy Európában szerteágazó jelenség részét képezi, és nem hordoz tipikusan holland elemeket.

Ez utóbbi gondolatra reagál, és a spiritualista elemektől a racionalitás felé való elmozdulást mutatja be Andrew Fix a holland kollegiáns mozgalom két chiliazta gondolkodójának nézetein keresztül *Dutch Millenarianism and the Role of Reason: Daniel de Breen and Joachim Oudaan* című írásában. A schwenkfeldianusokkal és soci-

⁵ Bernard S. CAPP, *Radical Chiliasm in the English Revolution = Pietismus und Neuzeit... i. m.*, 130–131.

⁶ Ernestine G. E. VAN DER WALL, *A Precursor of Christ or a Jewish Impostor? Petrus Serrarius and Jean de Labadie on the Jewish Messianic Movement around Sabbatai Sevi = Pietismus und Neuzeit... i. m.*, 109–124.

niánusokkal is kapcsolatba kerülő De Breen az amszterdami kollégium (1646) alapítójaként 1653-ban írta meg az első kollegiáns chiliaszta munkát (*Van 't Geestelijck Triumpherende Ryck...*, latin fordítása: *De qualitate regnae...*, 1657.), amely nagy hatással volt a mozgalom millenniummal kapcsolatos elképzeléseire. Munkájában Krisztus ezeréves királyságának materiális megvalósulása mellett teret kapnak a spiritualista elemek is. A kollegiáns millenarizmus központi gondolata, hogy a jelenlegi bűnös világból csakis a millennium mentheti meg az embereket. A hanyatló korszak kezdetét Servethez hasonlóan Konstantin idejére teszik. A bűnös birodalmakat De Breen szerint ténylegesen elpusztítja Krisztus, aki először lélekben jön el. Ekkor angyalain és a szenteken (a megtért zsidókon és az igaz keresztényeken) keresztül kormányozza ezeréves országát, amelynek végén fizikailag is megjelenik, és a feltámadással együtt elhozza az ítéletet. A kollegiáns chiliazmus azonban átalakult, amikor az 1660 és 1666 között várt krisztusi birodalom mégsem érkezett el. Az átalakulás mikéntjét mutatja Joachim Oudaan (1628–1692) munkássága, aki 1689-es *Overwegging eeniger grondstellinge door...* című művében a jelen állapotát még sötétebben festi le. A növekvő spirituális hanyatláson túl ugyanis Isten Szentlelkét és prófétáit is megvonta az emberektől, így a vallási igazság megtalálásának egyedül az em-

beri értelem lehet az eszköze. A millenarista alapokból kifejlődő racionalizmus azonban már nem a jövőre, hanem a szekularizálódó jelenre vonatkozik, amely Fix szerint tipikusan holland jelenség.

A tanulmányok következő egységét a próféciák reálpolitikai következményeinek kérdése szervezi. Martin Mulsow az 1651-ben angol nyelven megjelent *Clavis Apocalyptica* keletkezési és kiadási körülményeit járja körül *Who Was the Author of the Clavis Apocalyptica of 1651? Millenarianism and Prophecy between Silesian Mysticism and the Hartlib Circle* című írásában, felhívva a figyelmet a millenaristák európai kapcsolathálózatára. Levéltári adatokkal igazolja, hogy a valódi szerző a Briegben adóbeszedőként tevékenykedő Michael Gühler volt, aki Abraham von Franckenberg és Hans Theodor von Tschesch chiliaszta körehez tartozott. A munka fontos érintkezési pont volt a sziléziai misztikusok és a Hartlib-kör között, ugyanis annak német nyelvű kéziratát Jan Amos Comenius továbbította Samuel Hartlibnak, aki John Dury-val közösen készítette el az 1651-es angol kiadást, amely még Oliver Cromwellre is hatással volt. Gühler munkája szorososan épített Joseph Mede *Clavis...*-ára, ám jóslatai sokkal konkrétabbak voltak, így a millennium kezdetét 1655-re várta. Az angolon alapuló első német kiadvány azonban csak 1653-ban jelent meg (*Apocalypsis reserata...*). Mulsow sze-

rint az irat a Popkin által vizsgált „harmadik erő” – a szkepticizmus ellenében a tudomány stabilitásához hozzájáruló millenaristák – részét képezi. A „harmadik erő” szerzői azonban eltérően reagáltak a próféciaik alapján létrejövő társadalmi mozgalmakra. Ezt jól illusztrálja a német nyelvű *Clavis...* recepciója, ugyanis a briegi Gerstenmayer lelkész e kiadványtól fellelkesülve szervezte meg felkelését. Mulsow a próféciaik és a politikai elképzelések gyakorlati megvalósulásának határát Comenius és Mikuláš Drabík Rákóczi Györgyre vonatkozó jóslataival, illetve a megfontoltabb Johann Heinrich Bisterfeld nézeteivel szemlélteti. Bisterfeld ugyanis úgy látta, hogy a prófétaknak tekintettel kell lenniük a külső körülményekre. Eszerint a próféciaik csak akkor tekinthetőek igaznak, ha összhangba kerülnek a józan politikai cselekedetekkel.

A váradalmak és a reálpolitika találkozásáról ad képet Richard H. Popkin tanulmánya is *Millenarianism and Nationalism – A Case Study: Isaac la Peyrère* címmel. Condé hercegének titkára, Isaac La Peyrère (1596–1676) Guillaume Postelnek a francia királyról és az új spirituális korszakról alkotott elképzeléseit gondolta tovább. 1643-as *Du Rappel des Juifs* című munkájában részletesen kifejtette, hogy az új francia király miként hozza majd el a millennium korszakát: Először Franciaországba hívja a zsidókat, feloldja az ellenük hozott intézkedéseket, és megalapítja a

zsidó-keresztény egyházat a kettős Messiás-eszme alapján. Eszerint míg Jézus lélekben volt az első Messiás, második Messiásként már fizikálisan, a zsidók által is várt politikai vezetőként érkezik el. Ezután a francia király visszavezeti a zsidókat a szent földre, újjáépíti a templomot, és Krisztussal közösen kormányozzák a világot Jeruzsálemből. Az így eljövő megváltás pedig mindenkire egyetemesen kiterjed. La Peyrère politikai programot is társított elképzeléseivel: mind Oliver Cromwellel, mind a svéd Krisztina királynővel tárgyalásokat folytatott XIV. Lajos uralmának megdöntéséről, amelyben kulcsszerepet játszott Condé hercege, a „kiválasztott új uralkodó”. Cromwell és Condé azonban az első lépés megtételét egymástól várták, így a politikai terveik semmissé váltak. La Peyrère-t pedig nem sokkal később letartóztatták, majd katolizálásra és a pápától való nyilvános bocsánatkérésre kényszerítették. Mindenesetre a svéd Krisztina támogatta La Peyrère munkáit és továbbította azokat a zsidó-keresztény millenarista együttműködés egyik központi alakjának, Menasseh ben Israelnek, aki Peyrère jóslataitól lelkesülten Paul Felgenhauerrel együtt jelentette meg a *Good News for the Jews* című kiadványt. A *Du Rappel...* reálpolitikai hatását szemlélteti, hogy még Napóleon is e próféciaik beteljesedéseként értékelte saját uralkodását és hódításait.

Miként azt Popkin írásának címe is hangsúlyozza, a Peyrère vízióját tár-

gyaló munka csupán esettanulmány. Számos hasonló elképzelésről van ugyanis tudomásunk a *Pietismus und Neuzeit*... több dolgozatában is tárgyalt angol filozemiták és millenaristák köréből, amelyek jól érzékeltek, hogy nem elszigetelt, hanem egész Európán átívelő eszmetörténeti jelenségről van szó. Capp már idézett cikkében több elképzelést is bemutatott az angol forradalom korából, amelyek Cromwell személyét apokaliptikus hősként és új Mózesként azonosították, tevékenységét és politikai programját pedig Krisztus eljövételének előmozdításaként értékelték. Eként Anglia vette fel az új, második Izrael szerepét. Cromwell fő feladatának pedig a zsidók megtérítését és a római Babilon elpusztítását jelölték ki.⁷ Arthur H. Williamson *Latter Day Judah, Latter Day Israel*... című tanulmányában szintén az angol patriotizmus és a filozemitizmus utolsó időkben való összekapcsolódásáról adott számot, amikor a kiválasztott Anglia fogja a legfontosabb szerepet játszani Krisztus birodalmának eljövételében. A bemutatott szerzők köre az angol, skót és ír irodalmat egyaránt felöleli. Az 1650-es években a filozemita millenarizmus politikai programként is realizálódott. Ekkor Menasseh ben Israel Samuel Hartlib és John Dury támogatásával igyekezett elérni a zsidók visszaenge-

⁷ CAPP, *Radical Chiliasm ... i. m.*, 125–133.

dését Angliába. Mások azonban váradalmaik ellenére hevesen tiltakoztak ez ellen, nehogy a zsidók behívása elmentéses sikerrel járjon és az angol keresztények térjenek át zsidó hitre.⁸ Maga Popkin is hasonló adatokat közölt *The End of the Career of a Great 17th Century Millenarian: John Dury* című írásában. A protestáns egyházak egységéért folytatott küldetésével és a kiterjedt nemzetközi kapcsolathálózattal ugyanis Dury tekinthető a legaktívabb politikai millenaristának. Ő maga is a zsidók angliai visszatérését szorgalmazta, ahol – elképzelése szerint – a zsidók látván az angliai protestánsok igaz kereszténységét, maguk is megtérnek. A forradalom után úgy véli, II. Károly a zsidók megtérítésére rendeltetett uralkodó. Erre vonatkozó elképzelését Thomas Thorowgood *Jews in America* című munkájának újabb, 1660-as kiadásához illesztett előszavában fejtette ki.⁹

Visszatérve a Popkin és Laursen által szerkesztett kötethez, az Apokaliptikus szövegének politikai programként való hasznosítására hoz további példát Harry M. Bracken *Pierre Jurieu: The Politics of Prophecy* című munkája.

⁸ Arthur H. WILLIAMSON, *Latter Day Judah, Latter Day Israel: The Millennium, the Jews, and the British Future.* = *Pietismus und Neuzeit*... i. m., 149–165.

⁹ Richard H. POPKIN, *The End of the Career of a Great 17th Century Millenarian: John Dury = Pietismus und Neuzeit*... i. m., 206–209.

Jurieu kétrészes *Jelenések*-kommentárjában (1686–87) a pápaság és az Antikrisztus birodalmának bukását 1700–1715 közé jósolta, míg Krisztus ezeréves földi királyságának kezdetét 1785-re. A munka a hugenották franciaországi helyzetére és a nantes-i ediktum visszavonására reagált. Bracken részletesen tárgyalja Jurieu politikai és vallási gondolkodását, amelyet Pierre Bayle *Dictionnaire...*-ben (1696) megfogalmazott személyes hangnemű kritikájával ellenpontoz, feltárva a politikai, vallási és filozófiai nézeteik között megjelenő törésvonalakat. Jurieu ugyanis mindvégig a katolikusok elleni – akár agresszív ellenállásra is – buzdított, mivel Isten igazságát, ekként a hugenotta vallás ügyét, a morális és állami törvényeknél is előrébb helyezte. Magát prófétának tekintette, és az Ótestamentum alapján a politika és vallás egységét hirdette. *Jelenések*-értelmezésével és millenarizmusával pedig politikai programot fogalmazott meg a hugenották számára. A győzelemhez szükséges protestáns egység akadályát azonban a racionalizmus vallási kérdésekben való érvényesítésében látta. Ezzel szemben Bayle elutasította a társadalmi zavargásokra való buzdítást, különválasztotta a hit és a politika kérdéskörét, és hangsúlyozta a tolerancia és a racionalizmus szerepét a vallás területén, illetve kritizálta, hogy Jurieu nem szentel elég szerepet az Újtestamentumnak és a morális elveknek.

A Bayle-ről felvázolt képet John Christian Laursen tanulmánya (*Bayle's Anti-Millenarianism: The Dangers of Those who Claim to Know the Future*) mélyíti tovább. Átfogó, szemelvényekben gazdag leírást ad a *Dictionnaire...*-ben szereplő millenaristák egyoldalú és elfogult kritikájáról, majd annak okait Bayle vallási és politikai gondolkodásában igyekszik kijelölni. A szerző elfogadja, hogy Bayle vallásos volt, aki a kereszténység igazolását a szkeptikus fideizmusban találta meg. A rajongók elutasítása ebből a szempontból stratégiai jelentőségű lehetett, hiszen maga sem adott racionális magyarázatot hitének alátámasztására. Sokkal jelentősebb azonban a millenarizmus politikai konzekvenciáinak, a háborúknak és a felkeléseknek az elutasítása. Bayle republikánus elvei ugyanis a magisztrátus által fenntartott politikai stabilitást hangsúlyozták, amelybe a papoknak és prófétáknak nem lehet beleszólásuk. Bayle tehát egy higgadt, intézményesült, rajongástól mentes és a politikai rendet nem fenyegető egyházképet idealizált. Laursen szerint a politikai gondolkodás ugyan megjelölhető Bayle chiliazmusellenességének magyarázataként, azonban a *Dictionnaire...*-ben megjelenő fanatikus elutasításnak pszichés okai is voltak.

A kötetet Ulrike Margeritha Gleixner *Pietism, Millenarianism, and the Family Future: The Journal of Beate Hahn-Paulus (1778–1842)* című tanul-

mánya zárja. A területileg eltérő elemeket hordozó német pietizmus württembergi ágáról ad látképet. Ennek főbb mozzanatai, hogy egyházon belüli fejlemény, mentes a szeparatista elemektől, a társadalmi középosztály bázisára épült és központi szerepet kapott benne a millenarizmus, az üdvtörténet és Isten eljövő birodalma. A szerző Beate Hahn-Paulus, a chiliaszta lelkész és órákészítő Philipp Matthäus Hahn lányának naplóját helyezi a vizsgálat középpontjába, amelyben fiai egyetemi tanulmányainak megvalósulásáért és ekként az Isten országának előkészítésében játszott szerepükért aggódik. Mindezt a 18. századi württembergi chiliaszta hagyomány: Johann Albrecht Bengel, Friedrich Christoph Oetinger és Matthäus Hahn munkáinak kontextusában helyezi el. A Valentin Weigel és Jakob Böhme hatása alatt álló polihisztor Oetinger *Die Güldene Zeit* című munkája ugyanis Isten birodalmának előkészítésében kiemelt szerepet szán a tanultaknak, mivel az ő felelőségük az átlagemberek sötétségtől való megmentése. Isten országában minden tudomány – a jog, a történelem és az orvostudomány is – egy fundamentális bölcsességgé olvad össze. Az isteni királyság eljövételén fáradozó kiválasztottak így csakis tanult férfiak lehetnek, a nők szerepe pedig a férjük szellemi munkáiban való segítségre, illetve a fiaik továbbtanulásának ösztönzésére és annak anyagi előteremtésére korlátozódik. Az egyetemes üdvtörté-

neti perspektíva ezáltal a család továbbélésének jövőjében valósul meg. Bengel *Erklärte Offenbarung...*-jában 1836-ra várta a millenniumot, ám a nézeteit népszerűsítő és továbbalakító Matthäus Hahn szerint az ezer év már elkezdődött, bár azt nem mindenki képes felismerni. Ennélfogva bírt különös jelentőséggel Beate számára fiai sorsának és üdvtörténeti szerepének biztosítása.

Az Ulrike Gleixner által bemutatott elképzelések természetesen szorosan kapcsolódnak a 17. századi fejleményekhez, amelyet Martin Brecht *Chiliasmus in Württemberg im 17. Jahrhundert* című, a *Pietismus und Neuzeit* kötetében megjelent tanulmánya mutatott be. Eszerint a tübingeni Tobias Heß (1558–1614) és Christoph Besold (1577–1638) rózsakeresztes eszmékből táplálkozó chiliaszta elképzelései és a matematikus-csillagász Johann Jakob Zimmermann (1642–1693) millenarizmusa szorosan kapcsolódtak a természetfilozófiához. Zimmermann munkáiban a Biblia chiliaszta értelmezése és korának újabb természettudományos ismereteinek (például a kopernikuszi világmép) kapcsolata mellett Jakob Böhme tanainak befolyása is nagy szerepet játszott.¹⁰ A Beate Hahn-Paulus esetében megjelenő, a tudományok és a vára-

¹⁰ Martin BRECHT, *Chiliasmus in Württemberg im 17. Jahrhundert = Pietismus und Neuzeit... i. m.* 25–49.

dalmak összefonódásán alapuló világnézeti-aggódmalmat tehát a 17. századi kezdeti fejlemények kiteljesedéseként is értelmezhetjük.

A *Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture* negyedik kötetének fontos érdeme a millenarizmussal kapcsolatos berögződések feloldása. Sikerült ugyanis leszámolnia azzal a nézettel, miszerint a chiliizmus tipikusan angol jelenség lenne, vagy hogy az a társadalmi és politikai fejlődésre minden esetben negatíván hatott. A tanulmányok rámutatnak, hogy nem egy elszigetelt eszméről van szó, éppen ellenkezőleg, a chiliizmus hatása széles körben érvényesült, így nagy szerepet játszott a tudományok stabilizálásában és a politikai reformokban is. Ebben a tekintetben van der Wall, Fix, Mulsow és Bracken munkája további adalékokat szolgáltat Popkin „harmadik erőről” szóló kutatásaihoz.¹¹

A kötet egészének leginspiratívabb mozzanata, hogy a millenarizmust nem egy egységes területi vagy eszmetörténeti blokkként kezeli. A rózsakeresztesektől az antitrinitáriusokon és kollegiánsokon keresztül a német misztikusokig és pietistákig látképet

kapunk a chiliizmus egyéni elemeinek sokszínűségéről. Így mindenképpen hangsúlyoznunk kell az olyan átfogóbb fogalmak bevezetését, mint a spirituális és a misztikus millenarizmus, amelyek hatása a hazai szövegvizsgálatokban is érvényesülhet. Eszerint az elemzések esetén már nem szorítkozhatunk kizárólag Krisztus királysága földi megvalósulásának váradalmaira. A fentebb bemutatott, Petrus Serrariusnál, a quakereknél és diggereknél megjelenő Krisztus spirituális királyságára vonatkozó elképzelésekhez hasonló megfontolások meglepő módon igen korán, már az erdélyi antitrinitarizmus kezdeti szakaszában is feltűnnek. Dávid Ferenc 1569-es *Rövid magyarázata* ugyanis Krisztus második eljövételét 1570-re várja és azt az Antikrisztus bukásának előidézőjeként képzei el. Eszerint Krisztus a földön élő emberek szívében, spirituálisan, igaz istenismeretként jelenik meg, megszüntetve a bűn uralmát és a társadalmi-politikai ellentéteket. Ez fogja elősegíteni az igaz tan győzelmét és az Antikrisztus országának összeomlását. Balázs Mihály a *Rövid magyarázat* lehetséges forrásai között Servet *Restitutio Christianismi*, Martin Cellarius *De operibus Dei...*, Sebastian Castellio *De hereticis...* és Celio Secundo Curione *De amplitudine regni Dei* című munká-

¹¹ Richard H. POPKIN, *The Third Force in Seventeenth-Century Thought: Scepticism, Science and Millenarianism* = Uő, *The Third Force in Seventeenth Century Thought*, Leiden, 1992, Brill (Brill's Studies in Intellectual History, 22), 90–119.

it is megnevezi.¹² Talán nem lenne érdektelen nyomon követni e munkák továbbélését az európai 17. századi misztikus millenaristák körében. Természetesen a dávidi elképzelés és Serrarius írásai, illetve quaker és digger

munkák megfontolásai közötti pontos illeszkedési pontok további, részletes vizsgálatokat követelnek. A millenarizmus kutatás mindenesetre hangsúlyos ösztönzést kapott a hazai spiritualista és misztikus tendenciák vizsgálatára.

Túri Tamás

¹² DÁVID Ferenc, *Rövid magyarázat*, s.a.r., jegyz., PÁLFI Márton, Kolozsvár, 1910, *Ellenzék Nyomda* (Dávid Ferenc Művei, 1), 29–53. BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó (Humanizmus és Reformáció, 14), 147–161.

HALOTTUNK

2017. szeptember 9-én életének 84., özvegségének 8. évében, 44 év lelkeszi szolgálat után elhunyt Lakatos Gyula nyugalmazott lelkész. 1933. április 4-én született Recsenyédén, iskoláit szülőfalujában, a székelykeresztúri gimnáziumban és a Protestáns Teológiai Intézetben végezte. 1956-ban nevezték ki Székelykálba, itt kötött házasságot Komán Mária tanítónővel, két leánygyermekük született. 1964-től nyugdíjba vonulásáig Homoródkarácsonfalván szolgált. 2000-ben nyugdíjba vonult és visszatelepült szülőfalujába. A recsenyédi templomból kísérték utolsó útjára szeptember 12-én. Megírta Homoródkarácsonyfalva és Recsenyéd monográfiáját, imái, tanulmányai az Unitárius Közlönyben és a Keresztény Magvetőben jelentek meg. Temetésen Kelemen Szabolcs szentegyházi lelkész és Bálint Benczédi Ferenc püspök végezte a szószéki szolgálatot. Simó Sándor esperes az egyházkör, Andorkó Attila a helyi egyházközség, Csete Árpád az ULOSZ, míg Benedek Sándor nyugalmazott lelkész az egykori évfolyamtársak nevében búcsúzott.

Pihenése legyen csendes, emléke áldott.

ABSTRACTS

Pethő Hunor: *Demographic Studies of Aranyosrákos in the 19th century*

This article presents new findings from research and analysis into 19th century population movements for the small Transylvanian, predominantly Unitarian, community of Aranyosrákos (in Romanian: Vălenii de Arieș, Cluj County, 16 km from Turda). The research was conducted using historical demographic methods and is therefore applicable to the fields of both historical demography and historical sociology.

The primary sources for the research were the 19th century registries of the Aranyosrákos Unitarian Parish, which were found both in the Romanian National Archives in Cluj County, and in the Aranyosrákos Parish Archive, as well as the 19th century census data. Analysis of these sources focused on birth, marriage, mortality, remarriage, epidemics, illness, infant mortality and child mortality, as well as the ethnicity and religion of the people.

The results of the analysis yield new insights into the history of this Unitarian community, and movement of people into and out of the community. It lays a foundation for an additional comparative research.

Keywords: census, church registry, historical demography, historical sociology, population movement, Unitarians, Aranyosrákos, birth, marriage, mortality, remarriage, epidemics, illness, infant mortality, child mortality, Romanian National Archives

Sándor Oláh: *Parallel Times? The Village in Transylvanian Literature*

In the past few decades the village as subject has been fading away from Hungarian Transylvanian literature. Since large-scale changes have occurred in society, especially in rural communities, this article focuses on comparing images of the village as seen by both sociology and literature of the past few decades.

The article examines the following four titles: *Gondos Atyafiság* (*Caring kin*) by Gyula Szabó (1930–2004), *Egyidejűségek. Rendhagyó falumonográfia évsza-*

kokban (*Parallel times: Unusual village monography through seasons*) by Attila Mózes (1952–2017), *Pusztulás* (*Decay*) by György Lőrincz (1946–) *Katonabogár* (*Armybug*) by Zoltán Czegő (1938–).

Szabó's historical novel evokes a lost world of a village under communism.

Mózes creates a peasant reality through the eyes of the main character, a new teacher who has a hard time adapting to his new place.

Lőrincz focuses on avillage at the turn of the 20–21st century, and the growing social inequalities that are changing the village.

Czegő creates an entirely fictional village composed of fragments of 20th century village life reality and of ideal, probably never existing, relationships between villagers.

Keywords: Gyula Szabó (1930–2004), Attila Mózes (1952–2017), György Lőrincz (1946–), Zoltán Czegő (1938–), Hungarian Transylvanian literature, the village, historical novel, village life, village reality, communism

Szabolcs Czire: *New Perspectives in Pauline Research*

The term “New Perspective” was coined by James D. G. Dunn (1931–) in 1982 to describe a stream of New Testament scholarship that seeks to reinterpret Paul's theology and letters based on the current understanding of first-century Judaism. The need came partly as a reaction to the Reformation's traditional understanding, partly as a result of recent scholarly interest in studying the Bible in the context of other ancient texts, and partly through the application of social-scientific methods to understand the culture behind the Bible. The debate is far from over. The nub of the criticism is that the traditional “western” interpretation of the doctrine of “Justification” has neglected important aspects, particularly of Paul's original formulation of that doctrine in the context of his mission. As E. P. Sanders (1937–) put it, Paul was not interested in the question “How can the individual be righteous in God's sight?” – in contrast to Luther, but rather “On what grounds can Gentiles participate in the people of God in the last days?” This article maps the major stages of research by presenting the evaluation of its central ideas.

Keywords: New Perspective, New Testament, Paul the apostle, Judaism, Christianity, James D. G. Dunn (1931–), E. P. Sanders (1937–), Justification

STUDII

Hunor Pethő	
Demografia satului Vălenii de Arieș în secolul al 19-lea.	479
Sándor Oláh	
Timpuri paralele? Realitatea satului și literatura în Transilvania	501
Szabolcs Czire	
„Noua perspectivă” în cercetarea pauliniă	518

AMVON – MASA DOMNULUI – LITURGHII

István Lajos Józsa	
Catedrala comunității	531
Botond Péter Koppándi	
Împărăția lui Dumnezeu în viziunea tinerilor artiști	538
Ernő Máté	
Colaboratorii lui Dumnezeu.	544
Szabolcs Czire	
Synago. Oficiul evanghelic a adunării	548
Imola Molnár	
Să ne amintim!	556

RECENZIE

Milenarism și mesianism în cultura modernă europeană timpurie, vol. IV, Milenariști continentali: protestanți, catolici, eretici, ed. John Christian Laursen, Richard H. Popkin, Dordrecht–Boston–London, 2001, Kluwer Academic Publishers (Arhivele internaționale ale istoriei de idei 176)

Tamás Túri..... 560

Deces 570

Rezumate..... 571

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor șef: **dr. Sándor Kovács**

Redactor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Îngrijirea textelor/corectură: **Miklós Kürti, Rodger Matlage**

Tehnoredactor: **Péter Virág**

Colectivul de redacție: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire, dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, Lehel Molnár, dr. Elek Rezi**

Adresa redacției: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Tipărit la Tipografia IDEA, Cluj. ISSN 1222-8370.

STUDIES

- Hunor Pethő
Demographic Studies of Aranyosrákos in the 19th Century 479
- Sándor Oláh
Parallel Times? The Village in Transylvanian Literature 501
- Szabolcs Czire
New Perspectives in the Pauline Research 518

SERMONS

- István Lajos Józsa
A Cathedral of Community 531
- Botond Péter Koppándi
The Kingdom of God Envisioned by Young Artists 538
- Ernő Máté
Coworkers of God 544
- Szabolcs Czire
Synago. The Scriptural Service of Assembly (congregate) 548
- Imola Molnár
Let us Remember! 556

BOOK REVIEWS

Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture, Volume IV, Continental Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics, eds. John Christian Laursen, Richard H. Popkin, Dordrecht–Boston–London, 2001, Kluwer Academic Publishers (International Archives of the History of Ideas, 176) (Tamás Túri) 560

Obituary..... 570

Abstracts 571

Year of Foundation: 1861. Publisher: The Transylvanian Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**

Editor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Copyreader: **Miklós Kürti, Rodger Matlage**

Layout: **Péter Virág**

Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire, dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, Lehel Molnár, dr. Elek Rezi**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Printed by the IDEA Printing House. ISSN 1222-8370.